स पंचवीस हजार रुपये उत्पन्न होतात. हा कारखाना हल्लीं मोडकळीस आला आहे तरी जाऊन पाहाण्याजोगा आहे. एथें मोठमोठालीं यंत्रें व भट्ट्या बांधिलेल्या आहेत. व अनेक जातींचे ऊस व फळें होतात.

फ्रामजी कावसजी यांणीं सन १८३८ मध्यें मुंबईंतील उत्तम प्रकारचे कलमी आंबे इंग्लंड व भरतखंडाची महाराणी विक्टोरिया हीस पाठविले होते आणि ही त्यांणीं पाठविलेली आम्रफलांची भेट महाराणी विक्टोरिया इणें मोठ्या संतोषानें व आदरपूर्वक स्वीकारिली. जसे मुंबईमध्यें आंबे उत्तम प्रकारचे होतात तसे गोमांतक खेरीजकरून दुसऱ्या कोणत्याच गांवांत होत नाहींत.

पर्जन्य थोडापडतो त्यावर्षीं मुंबईंतील रयत फार क्लेश पावते. हें गाऱ्हाणें पुष्कळ वर्षांपासून कोर्ट आफ् डैरेक्टर्सपर्यंत गेलें होतें. आणि ही अडचण दूरकरायास कंपनीसरकार पुष्कळ वर्षेंपर्यंत अनेक उपाय योजीत होतें. परंतु ह्या गोष्टीचा पक्का निर्णय सन १८४५ त सर जार्ज आर्थर ह्या गव्हर्नराच्या कारकिर्दींत झाला. यांणीं ह्या वर्षीं डाक्टर लीथ व डाक्टर ग्रेहाम या दोन गृहस्थांस मुंबईंत कोठें, किती आणि कोणत्या प्रकारचें पाणी आहे हें सर्व कळवावयास सांगितलें. त्या प्रमाणें त्यांणीं शोधलावून सरकारास कळविलें. पुढें पाण्याची कमताई होते ती पुरी पाडण्यास काय युक्ति योजावी व हें पाणी कोठून आणावें याचा विचार चालला होता. या कामावरही पुष्कळ इंग्रज कामगार व इंजिनेर नेमिले होते. कोणी वालुकेश्वराच्या डोंगरांत तलाव बांधून त्यांत पावसाचें पाणी सांठवून तें मुंबईस आणावें अशी सूचना केली; कोणी ह्मणत माजगांवच्या डोंगरांत सांठवावें. अशा पुष्कळांनीं अनेक कल्पना काढिल्या. मिस्तर हेनूरी कानिबेर हे ह्या कामांत कांहीं दिवस पुढारी होते. शेवटीं मेजर क्राफर्ड साहेबांनीं विहाडच्या डोंगरावरून पाणी आणण्याची युक्ति योजिली, आणि ही त्यांची युक्ति सर्वांस मान्य झाली. या गोष्टींत त्यांची स्तुति केली तितकी थोडीच. आजपर्यंत ह्या पाण्याप्रकरणीं जो सरकारांत पत्रव्यवहार चालला होता त्याचे ग्रंथ छापून तयार झाले आहेत. इंग्रज सरकाराचे लोककल्याणार्थ हे प्रयत्न अद्वितीय आहेत.

सन १८५६ नांतही अवर्षण पडलें होतें. त्यासमयीं लोकांत मोठाच हाहाकार झाला. पावसाचे ऐन बहराचे महिने सुके गेले, विहिरी व तळीं बहुधा कोरडीं पडलीं; तेव्हां पुढचें वर्ष कसें पार पडेल असें लोकांस संकट येऊन पडलें. मग कोणी हवनें करूं लागले, कोणी भुलेश्वरावर संतत धारा धरिल्या, कोणी तुळशीवर गळत्या बांधिल्या, कोणी सांबाला कोंडून ठेविलें, परंतु कोणताच देव गणमणला नाहीं. मग हिंदुधर्माप्रमाणें पाऊस पडण्याचा शेवटचा उपाय करायाची योजना केली. ती असी. दोन तीन गाडीं चिकण माती आणून भुलेश्वराच्या तळ्याच्या कांठीं जीनगर लावून एक मोठ्या पुरुषा एवढा शृंगऋषीचा पुतळा करून त्यास ऋषी बनविला. नंतर त्याची प्राणप्रतिष्ठा करून ब्राह्मण लोक अनुष्ठान करायास बसले. हें त्यांचें अनुष्ठान सात आठ दिवस पर्यंत चाललें होतें. आणि ह्या शृंगऋषीची प्रतिदिवशीं पूजा, अर्चा व नैवेद्य होत असे. ह्याचे दर्शनास प्रतिदिवशीं हजारो लोक बायका, मुलें, तरणे म्हातारे असे जात. ह्या अनुष्ठानाबद्दल ब्राह्मणांस बरेंच द्रव्य मिळालें. ह्या ऋषेश्वराच्या दर्शनास जे जात ते त्या मूर्त्तीपुढें पैसे, तांदूळ, सुपाऱ्या, नारळ, केळीं, व अनेक फळें टाकीत. व ह्या शिवाय जपास जे ब्राह्मण बसले होते त्यांस ही दक्षिणा देत. या ऋषीवर प्रतिदिवशीं पांच दहा रूपयांचीं तर फुलेंच पडत. इतकेंही केलें तरी पाऊस ज्यावेळीं पडायाचा त्याचवेळीं, जितका पडायाचा तितकाच पडला. पाऊस पाडणें हें ईश्वरावांचून दुसऱ्या कोणाच्या हातांत नाहीं.

शृंगऋषीविषयीं असी कथा आहे कीं, युगांतरीं एका राजाच्या राज्यांत एक सारिखें पांच दहा वर्षेपर्यंत अवर्षण पडलें. त्यावेळीं त्या राजास नारदमुनींनीं येऊन सांगितलें कीं, अमुक अरण्यांत शृंगऋषी नांवाचा एक महान् पुण्यवान् तपस्वी ब्राह्मण आहे. त्यास बोलावून आणून त्याजकरवीं ईश्वराची प्रार्थना केली असतां पर्जन्य पडेल. मग त्यानें तसें केल्यावर पाऊस पडला.

ह्याच प्रमाणें पारशी लोकांनींही समुद्रतिरीं जाऊन प्रार्थना केली, व ख्रिस्ती, यहुदी, मुसलमान व इतर सर्व जातींच्या लोकांनीं आपआपल्यांत पर्जन्यवृष्टि व्हावी ह्मणून जागोजागीं प्रार्थना केल्या.

ह्या वर्षीं माघ महिन्यापासून ज्येष्ठ अखेरपर्यंत पाण्याची अतिशय तंगी पडली आणि गरीब गुरीब लोकांत पाण्यासाठीं मोठा हाहाकार पडला. कित्येक लोक डोईवर हांडे घेऊन रस्तोरस्तीं व गल्लोगल्लीं पाणी पाणी करीत फिरत. मुंबईतील गाई, ह्मशी व दुसरीं ढोरें माहिमास नेऊन ठेवावीं असा सरकारांतून हुकूम झाला होता. कित्येक गरीब लोकांच्या बायका कांपाच्या मैदानांत मध्यरात्रपर्यंत बसून मोठ्या आयासानें एक दुसरा हांडा पाणी भरून घरीं घेऊन जात. कित्येक बावींत खालीं उतरून वाट्यांनीं पाणी जमवीत. त्यावेळीं कित्येक पारशी व एक दोन वाणी गृहस्थांनीं व सरकारानें लोकांस पाण्याच्या दुष्काळामुळें जें दुःख झालें होतें तें दूर करावें ह्मणून कांपाच्या मैदानांत व दुसऱ्या एक दोन ठिकाणीं विहिरी खणविल्या. ह्या विहिरी खणीत असतानां जें गढूळ पाणी निघे तें देखील नेण्यास शेंकडो लोकांची गर्दी होऊन जाई. ह्या शिवाय सरकारानें बाहेर गांवांतून आगीचे गाडीवरून हजारो पाण्याचीं पिंपें आणवून डोंगरी, चिंचबंदर, बोरीबंदर या ठिकाणच्या विहिरींत ओतविलीं. असे अनेक प्रयत्न करून इंग्रज सरकारानें रयतेस ह्या अरिष्टांतून मुक्त केलें.

ह्याच वर्षीं कांपावर मारुतीच्या देवळा समोर नाखुदा महंमद रोगे यांणीं एक मोठा अष्टकोनी लोककल्याणार्थ तलाव बांधिला. त्यास सुमारें पन्नास हजार रुपये खर्च झाला असें सांगतात. हा तलाव दगडी बांधिला आहे, व लोकांस थंडवेळचें बसून आराम घेण्यास व हवा खाण्यासाठीं त्याच्या आसपास प्रत्येक कोनास एक एक सोपा बांधिला आहे. असे त्याच्या आसपास आठ पाषाणी दगडाचे सोपे बांधिले आहेत. त्यांजवर सकाळ संध्याकाळ वाटसरू वगैरे लोक बसून विश्रांति घेत असतात. जरी या शहरांत बहुतकरून घरोघर विहिरी आहेत, तरी त्यांत पिण्याजोगें पाणी सर्व ठिकाणीं नसतें. गोडेंपाणी ह्मटलें ह्मणजे कांपाच्या मैदानांतच. तेथून बहुतकरून सर्व शहरांतनेतात. गिरगांव, बाबुलनाथ, महालक्ष्मी, वालुकेश्वर ह्याठिकाणीं उत्तम प्रकारचें पाणी आहे. परंतु तें फार दूर असल्यामुळें श्रीमंत लोकांसच सांपडतें.

पाण्यापासून असा त्रास पुनः लोकांस होऊंनये ह्मणून कंपनी सरकारानें शहरांत नळ लावून बाहेरून पाणी आणावें असी योजना केली, आणि लागलेंच सन १८५७ ना पासून काम सुरू केलें. यास त्यांनीं असी युक्ति काढिली. विहाडच्या डोंगरांत एक मोठा सुंदर तलाव बांधून त्यांत पाणी सांठविलें, आणि तेथपासून नळ बांधून तें पाणी मुंबई शहरांत सर्व ठिकाणीं खेळविलें. ह्या पाण्याचे नळ मुंबई शहरांत रस्तोरस्तीं गाडले आहेत. याप्रकारें हें पाणी किल्ल्यांत देखील जागोजागीं नेलें आहे. विहाड हें मुंबईपासून सुमारें सात आठ कोस दूर आहे. फक्त ह्या तलाव बांधण्यास व जागोजागीं नळ गाडण्यास सरकारानें एका इंग्रजास छप्पन्न लक्ष रुपयांचा मक्ता दिला होता. व लोखंडी नळ व दुसरीं यंत्रें सरकारानें इंग्लंड देशाहून आपल्या खर्चानें आणविलीं. ह्यांतील प्रत्येक मोठ्या नळास २०० रुपये खर्च बसला. कोठेंकोठें असे नळ दर अर्धकोस जमिनींत ४५० गाडले आहेत, असें सांगतात. ह्या तळ्याची रचना व बांधणी मोठी चमत्कारिक आहे. याप्रमाणें रयतेच्या कल्याणाकडे सरकार झटत असतें. इंग्रज सरकार सर्वकाळ प्रजेचें अभीष्ट चिंतून द्रव्याचा व्यय करितें, ह्मणून त्याला क्षणोक्षणीं नाण्याची ओढ येत्ये.

ह्या तळ्याची लांबीरुंदी मिळून १,२४२ एकर ह्मणजे सुमारें २,४८४ बिघे आहे.

विहाडचें पाणी.

"मुंबई सारख्या मोठ्या शहरांत पाण्याच्या कमताईमुळें पूर्वीं गरीव गुरीब लोकांचे फारच हाल होत होते. परंतु सरकारानें लाखो रुपये खर्च करून मुंबईपासून सुमारें सहा कोसांवर एक मोठा तलाव केला. त्याकरितां तेथील कांहीं खेडींही उठवावीं लागलीं. हल्लीं त्या तलावाचा घेर सुमारें दहा बारा कोस झाला आहे. जे लोक तेथें जाऊन पाहातात त्यांस हा समुद्रच आहे कींकाय, असा भास होतो. सरकारास गरिबांचा वगैरे कनवळा येऊन एवढें मोठें कृत्य केलें आहे."

इंदुप्रकाश.

श्रावक, वाणी, भाटेय व इतर गुजर लोक "अहिंसापरमोधर्मः" ह्या वाक्या-

च्या मतानें चालतात. यास्तव ते पशुपक्ष्यांच्या प्राणाचें रक्षण करण्यास फार जपतात. त्यांचें शास्त्र असें आहेकीं, कोणत्याही प्राण्याच्या जिवाचें रक्षण करण्यांत महत्पुण्य आहे. यांत कित्येकांचा असा ही समज आहे कीं, मुक्या जनावरांचें रक्षण करणें हें एक मोक्षाचें साधन आहे. असें मानून ते लोक मनुष्यांपेक्षां इतर जनावरांवर फार दया करितात. श्रावक लोकांचे यति ह्या शहरांत पुष्कळ आहेत. ते लोक आपणांकडून किडीमुंगीचा देखील नाश होऊंनये ह्मणून फार जपतात. पायांत जोडा घालीत नाहींत, अनवाणे चालतात, किंवा पादुका घालतात. श्वासोच्छ्वास घेतेवेळीं तोंडांत एकादा प्राणी जाऊन त्याचा नाश होईल ह्मणून तोंडास पडदा बांधितात. पाण्याचा उपयोग करावयाचा असला तर तें चार पांच पदरी घडींत गाळून घेतात. आणि पाणी प्यावयाचें असलें तर तें दुसऱ्याकडून तापवून घेऊन गाळूनथंडकरून पितात. आणि बाहेर जायाचे वेळीं ह्या पाण्यानें भरलेला कुंभ हातीं घेऊन बाहेर जातात. अशी यांची दीक्षा आहे.

ह्या श्रावक जातीचा मोतीचंद अमीचंद ह्मणून मुंबईशहरांत एक प्रख्यात व्यापारी होता. त्याचा कोट्यावधि रुपयांचा देशोदेशीं व्यापार चालत असे. त्याणें मुंबईंत आपल्या लोकांसाठीं कित्येक मंदिरें बांधिलीं. तशींच आपल्या देशांत जागोजागीं बांधून एक मोठें अन्नच्छत्र घातलें आहे, असें ऐकण्यांत आहे. ह्या उदार आणि दयाळू सौदागरानें आपला काळ होई तोंपर्यंत सुमारें एक कोट रुपया धर्मास लाविला, असें त्याचे लोक सांगतात. हें कांहीं असो; परंतु हा गृहस्थ आपल्या धर्माचा मोठा अभिमानी होता व गरीबगुरिबांवर दया करित असे, व उदारपणें त्यांची संभावना करी, आणि कोणी याचक आला असतां त्यास विन्मुख पाठवीत नसे. हें बहुतेकांस ठाऊक आहे.

सन १८३४ सालीं ह्या गृहस्थाच्या मनांत आलें कीं, जसीं रोगी व अशक्त लोकांस व्याधीपासून दूर करण्याचीं स्थानें व औषधालयें आहेत, तसेंच पशुपक्षी इत्यादि मुकीं जनावरें रोगी व अशक्त झालीं असतां त्यांचा प्रतिपाळ करण्यास एक स्थान मुंबईंत असावें. असा मनांत विचार

आणून त्याणें कावसूजी पाटेलाच्या तळयाजवळ एक मोठी जागा विकत घेऊन तींत एक वाडा बांधून त्यास "पांजरापोळ" असें नांव दिलें. यांत रोगी व अशक्त गाई, घोडे, म्हशी, बकरीं, गाढवें, कुत्रीं, इत्यादि पशु व कावळे, खबुतरें, कोंबडीं, चिड्या, व दुसरे अनेक प्रकारचे पक्षी आणून सोडितात. याप्रकारचीं शेंकडो जनावरें एथें आहेत. ह्या निरनिराळ्या जनावरांच्या जातिजातीप्रमाणें निरनिराळ्या जागा बांधून तयार केल्या आहेत. अनेक तऱ्हांच्या व्याधींनीं ग्रस्त झालेलीं जनावरें या स्थानांत पाहिल्यानें मनुष्याच्या अंतःकरणांत त्रास होतो. कोठें पंख मोडलेला कावळा, कोठें पाय सुजलेली कोंबडी, कोठें पिसें गळालेलें बदक, कोठें आंधळी घार, कोठें तोंड सुजलेला घोडा, कोठें लंगडा मेंढा, असे अनेक रोगांनीं व्याकुळ होणारे प्राणी दृष्टीस पडतात. एके बाजूस कुत्र्यांस कोंडण्याची कोठडी स्वतंत्र आहे. ज्यावेळीं आह्मी ती पाहिली, त्यावेळीं तींत सुमारें तीनशें चारशें कुत्रीं असून तीं निरंतर कर्कश स्वरानें भोंकत व मनुष्य दृष्टीस पडतांच त्याच्या अंगावर उडी घालण्यास प्रयत्न करीत. ह्याप्रकार पाहून गरुडपुराणांत यमपुरीचें वर्णन केलें आहे, त्याचें स्मरण पडलें. एथें सुमारें पन्नास साठ मेंढरें पटांगणांत फिरत होतीं. तीं कोणी सावकारानें कसायाकडून विकत घेऊन एथें आणून सोडिलीं असावीं. कित्येक वाणी लोकांस व्यापारांत नफा झाला व दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचा हर्ष झाला, ह्मणजे ते गाई व बकरीं कसाई लोकांस दुप्पट तिप्पट पैका देऊन विकत घेतात आणि या ठिकाणीं त्यांचा प्रतिपाळ करितात. एक वाणी द्रोणभर साकर घेऊन ह्या वाड्याच्या आसपास मुंग्यांचीं बिळें शोधून त्यांत चिमूटचिमूट टाकी. तारीख ८ जून १८६१ च्या वर्त्तमानदीपिकेंत हा पुढील मजकूर छापिला होता.

"गंगादास या नांवाचा एक श्रीमंत वाणी जो पांजरापोळाचा म्यानेजर होता, तो गेल्या आठवड्यांत मरण पावला. हा सुमारें बारालक्ष रुपयांचा धनीहोता. त्याणें मरूंनये ह्मणून त्याच्या मित्रांनीं शंभर बैल व शंभर मेंढे कसायाच्या हातून विकत घेऊन पांजरापोळांत ठेविले. परंतु त्याच्या दुसऱ्या दिवशीं तो मरण पावला."

महालक्ष्मी ही शक्ति आहे आणि तिला कोंबड्यांचा व बकऱ्यांचा बळी द्यावा लागतो. पूर्वीपासून कोळी, भंडारी, घांटी व दुसरे हिंदुलोक बकरीं व कोंबडीं आणून इच्या समोर मारून हीस संतुष्ट करीत. किंवा तेथें नेऊन सोडीत. मग तेथील भोपी लोक त्यांची खबर घेत. परंतु हल्लीं असें आहे कीं, पांजरापोळाच्या अधिकाऱ्यांनीं तेथें एक शिपाई वसविला आहे, तो कोणी कोंबडें व बकरें देवीस अर्पण करायास आला ह्मणजे तें त्याजकडून घेऊन पांजरापोळांत नेऊन सोडितो. ह्या शिपायाचा हाच उद्योग. परंतु महाजनांचें हें कृत्य देवीस कसें मान्य झालें, तें समजत नाहीं! कारण देवी ह्मटली. ह्मणजे तिची तृप्ति ह्या जिवांचे प्राण घेतल्या शिवाय व्हावयाचीच नाहीं. कदाचित् कलियुगांतील देवीनें श्रावक लोकांची दीक्षा घेतली असेल तर कोण जाणें! देवीस पशूची बळी देणें ही हत्या होत नाहीं. तेणेंकरून त्या प्राण्याचा उद्धार होतो, असा शास्त्रार्थ ही आहे.

सन १८६२ भाद्रपद महिन्यांत ह्या शहरांत सुरवंट फारच झाले होते. घराच्या भिंतीवर, रस्त्यांत जिकडेतिकडे हे प्राणी लोकांच्या पायांखालीं पडून मरत. ज्यावर्षीं पर्जन्य कमती असतो त्या वर्षीं हे प्राणी सर्वत्र उद्भवतात. मग ते महिना पंधरा दिवसांनीं आपोआप नाहींसे होतात. ह्या वर्षीं पांजरापोळाच्या मालकांनीं ह्या जिवांचें रक्षण करण्यासाठीं मोठी विलक्षण युक्ति काढिली होती त्यांनीं पांच पंचवीस मजूर ठेविले होते. ते रस्तोरस्तीं फिरून सुरवंट गोळा करून पांजरापोळांत आणून एकाठिकाणीं जमवीत. हे जमविणाऱ्यांकडे एक गाडगें, एक लहान डाळी, आणि एक बारीक काठी दिली होती. काठीनें ते त्या प्राण्यांस डाळींत घालीत आणि मग ते थोडे जमले ह्मणजे गाडग्यांत टाकीत. आणि तें गाडगें भरलें ह्मणजे लागलेच पांजरापोळाच्या मालकाकडे नेऊन हजर करीत. मग त्यांला त्याप्रमाणें चार सहा आणे मजुरी मिळे. ह्या दिवसांत अशक्त व आळशी मजूर लोकांस हा बराच उद्योग सांपडला होता. द्रव्याचा व्यय करण्याचा व धर्म करण्याचा हा मोठाच विलक्षण मार्ग! ह्याप्रमाणें जिवांचें रक्षण करण्यास तत्पर असणारे लोक

एकादे समयीं एकादा मनुष्य भुकेनें मरूं लागला असतां त्याजकडे डोकावून ही पाहत नसतात. हा यांच्या भूतदयेचा मासला !

या संस्थानाचा खर्च भागविण्याची वहिवाट अशी ठेविली आहे. जो सर्व जातीचा किराणा जिन्नस बंदरांत येतो, त्याजवर " धर्माव " या नांवानें दरखंडीस एक आणा कर सर्व व्यापाऱ्यांकडून घेऊन, तो पैका धर्मकृत्यास खर्चण्याकरितां एकत्र जमवितात. आणि निरनिराळ्या धर्मखात्यांत विभागून देतात. यांतील कांहीं द्रव्य पांजरापोळाकडे येतें, आणखी याचा खर्च पुरापाडण्यास शेट मोतीचंद यांणीं २०,००० रुपये ठेविले आहेत. व कोणी गुजरलोक धर्मकृत्यासाठीं याच्या खर्चाकडे कांहीं द्रव्य देत असतात. जीं जीं जनावरें एथें असतात, त्यांचा प्रतिपाळ चांगल्या रीतीनें करितात. त्यांला चारा, वैरण, दाणा पाणी वगैरेची सोई वरचेवर असते, व त्यांच्या चाकरीस पंचवीस तीस मनुष्यें ठेविलीं आहेत. असे या निरुपयोगी झालेल्या पशूंच्या रक्षणार्थ दरमहा शेंकडो रुपये खर्च होतात. एथें फक्त खबुतरांसच घालायास दर दिवसास आठचार पायल्या दाणा खपत असतो. पांजरापोळाच्या मध्यभागीं एक लहान बंगला आहे, त्यांत माडीवर या कारखान्याचा हिशेब ठिशेब व व्यवस्था ठेवणारे कारकून व चौकसनीस बसतात. कोणी चांगल्या गृहस्थास गाई व घोडा पाहिजे असल्यास त्याजकडून तो विकणार नाहीं व त्याचा चांगला प्रतिपाळ करीन, असें कबूल करून घेऊन त्यास फुकट देतात. यांत कांहीं जनावरें चांगलीं असतात.

नवें पांजरापोळ; वास्तविक ह्मटलें ह्मणजे ही वाडी गुरें चरायासाठीं सोडिली आहे. आणि यांत कांहीं दुसरीं जनावरें नाहींत; परंतु लोक ह्यास नवें पांजरापोळ असें ह्मणतात. हें ठिकाण गिरगांवांत नामदार जगन्नाथ शंकरशेटच्या शाळेच्या लगत असून सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं ही जागा दहा वीस हजार रुपये खर्चून गुरांस चरायासाठीं धर्मार्थ सोडिली आहे, व एथें गुरांस पाणी पिण्याची सोई केली आहे. ह्या धर्मकृत्यास सुमारें आठ दहा वर्षे झालीं. पूर्वीं सुमारें सन १८३८ पर्यंत शहरांतील लोकांच्या गाई, ह्मशी, शेळ्या, मेंढरें, वगैरे सर्व जनावरें कांपाच्या मैदानांत चरावयास नेत.

व एथें जागोजागीं धोबीलोक वस्त्रें धूत. त्यामुळें एथें थोडा चाराही सांपडू-न समयानुसार पाणीही सांपडे. व एक दोन गृहस्थांनीं कांपाच्या मैदानां-त टांकी बांधून नेहमी गुरांस पाणी पुरवीत. पुढें सरकारानें या ठिकाणीं गुरें चरविण्याबद्दल प्रत्यहीं दर म्हशीस तीनपै, गाईस दोनपै, व शेळीस एकपै, कर द्यावा असें ठरविलें. हें कांहीं दिवस चाललें. शेवटीं गु-रांस कांपाच्या मैदानांत चरायास देण्याची अगदीं बंदी केली. तेणेंक-रून गुरांचे फार हाल होऊं लागले. सबब गुराखी लोक त्यांचे पाय मोकळे करावे ह्मणून त्यांस सोनापुराच्या बाजूस समुद्रकिनाऱ्यावर वाळवंटावर नेऊन सोडीत. उष्णकाळांत वाळू तापे व गुरांस पाणी सांपडत नसे व खारी हवा लागून त्यांस फारच त्रास होऊं लागला. असे या जनावरांचे हाल होतात असें पाहून सर जमशेटजी जिजीभाई यांनीं ही जागा घेऊन धर्मार्थ सोडिली आहे.

मुंबईंतील गुरांस स्वच्छंदपणें चरण्यास जागा नाहीं; परंतु त्यांच्या खाण्या-पिण्याची सोई चांगली असून वाणी व दुसरे धर्मी लोक गुरांस चारा वैरण घा-लण्यांत मोठें पुण्य आहे असें मानितात. आणि व्यापारांत नफा झाला, व श्रा-द्धतिथि झाली, व कोणी देवाज्ञा पावला ह्मणजे त्यांस चारा नेऊन घालि-तात. भायखळ्याच्या बाजूस घासबाजार आहे. तेथें गवत आणि पेंढा विकितात. व त्याच्यापुढें मोठमोठाले गवताचे गंज केलेले दृष्टीस पडतात. मुंबईंत फारसें गवत पिकत नाहीं, परंतु प्रत्यहीं शेंकडो गाड्या भरून गवत व पेंढा ठाणें, तुर्भें, मरोळ, चेंबूर वगैरे ठिकाणांतून येतात. ह्या गवताच्या व्यापा-रांतही लोक हजारो रुपये कमावितात. पांच सहा वर्षांमागें एथें गवत इ-तकें महाग झालें होतें कीं जें गवत पूर्वीं चार रुपये हजार होतें त्याचा भाव सोळा सतरा रुपये झाला होता.

गवळी लोक गुरांस बाजरी उकडून तींत खोबऱ्याची व तीळांची पेंड, ग-व्हांचें भूस व हरबऱ्यांचीं, मुगांचीं व उडदांचीं सालें मिसळून खायास घालि-तात. गुरांचें खाणें विकण्याचें ठिकाण वेगळेंच आहे. तेथें सर्व प्रकारचें भूस विकितात. कित्येक जाफ्राबाजी ह्मशी असतात त्या दोंहीसांज मिळून पाऊण मण दूध देतात. व सुरती गाई पंधरा वीस शेर पर्यंत देतात.

एथें दिवाणी आणि फौजदारी अशा दोन बंदीशाळा आहेत. दिवाणीस जुनें आणि फौजदारीस नवें तुरुंग असें ह्मणतात. दिवाणी बंदिशाळेंत कर्जदार लोकांस जसी ज्याला टेप असेल तितके दिवस कैद करून ठेवितात. जे कैद्यास तुरुंगांत घालितात, त्यांस त्याला खाण्याबद्दल दरदिवसास तीन आणे भातें द्यावें पडतें. भातें एक दिवस पोंचलें नाहीं, तर लागलाच त्यास सोडून लावितात.

अपराधी लोकांच्या बंदिशाळेंत जे चोरी वगैरे दुराचरण करितात त्यांस ठेवितात. एथें कित्येक कैदी लोकांस सक्त मजुरी करावी पडत्ये. व त्यांजकडून काम करून घेण्यास अनेक साधनें करून ठेविलीं आहेत. याठिकाणीं जाऊन कैदी लोकांस पाहिलें ह्मणजे यमदंडाचें वर्णन केलें आहे, त्याचें स्मरण होतें. ह्या कैद्यांच्या खाण्याचा खर्च सरकारास पुरवावा पडतो. जरी ह्या बंदीशाळा आहेत तरी त्या हवाशीर जाग्यांत बांधिलेल्या असून जिकडेतिकडे स्वच्छ व निर्मळ ठेविल्या आहेत. आणि ज्यावेळीं दरतीन महिन्यांनीं सेशन भरतें, त्यावेळीं जे ग्रांडजुरीचे पंच मुकदमे तपासायास हैकोर्टांत नेमलेले असतात, ते जाऊन ह्या बंदिशाळांची देखरेख करितात. कायद्याप्रमाणें एकाद्या अपराध्यास शासन करणें झालें तरी मनुष्याच्या शरीररक्षणार्थ जीं साधनें आवश्यक आहेत, त्यांजकडे सरकार फार लक्ष देत असतें. अपराध्यास हाणमार करूंनये, व त्याच्या शरीरास उपद्रव करून त्याजकडून आपला अपराध कबूल करून घेऊंनये, ह्मणून फौजदार वगैरे पोलीस अमलदारांस कोर्टांतील न्यायाधिशांकडून ताकीद असत्ये. हा त्यांचा कायदा किती स्तुत्य आहे !

सन १८५९ त डाक्तर ओगिल्वी यास मुंबई इलाख्यांतील सर्व बंदिखान्यांचे चौकसनीस नेमिला होता. त्याणें सर्व बंदीशाळा तपासून त्यांत कैदी किती आहेत व त्यांची स्थिति कशी आहे, ते कोणत्या प्रकारचे उद्योग करितात, व त्यांची संख्या किती आहे, ते काम करितात त्यापासून काय उत्पन्न होतें, आणि त्यांबद्दल सरकारास खर्च काय होतो याचा सर्व आकार काढिला होता. त्यावरून असें समजतें कीं, मुंबई इलाख्यांतील सर्व बंदी-

शाळा मिळून सरकारास सालिना २,९३,०७२ रुपये खर्च होतो. त्याच प्रमाणें त्याणें कैदी लोकांची संख्या मोजून पाहिली, तीवरून दर कैद्यास सरकारास सरासरी सात रुपये खर्च बसतो असें आकारिलें आहे. द्वाड लोकांस शासन करायास देखील सरकारास याप्रमाणें द्रव्य खर्च करावें पडतें. उनाड लोक कोठें ही असले तरी त्यांपासून दुसऱ्यास उपद्रव होतोच.

अल्पवयस्क मुलांनीं अपराध केला असतां त्यांस त्यांचे वयाप्रमाणें थोडें शासन होऊन पुढें तीं शहाणीं व उद्योगी व्हावीं ह्मणून एक निराळ्याच प्रकारची बंदीशाळा सन १८३५ त स्थापिली आहे. हीस स्कूल आफ् इंडस्ट्री (उद्योगशाळा) असें नांव दिलें आहे. एथें अल्पवयस्क मुलांस एका वर्षापासून पांच वर्षेपर्यंत जसा ज्याचा अपराध असेल त्याप्रमाणें टेप देऊन त्यास आवडेल तो धंदा शिकवितात. मग पुढें तो मुलगा सुधारला ह्मणजे त्यास घरीं लावून देतात. एथें मुलांस वाचणें, लिहिणें वगैरे शिकविण्याची सोई केली आहे व अन्नवस्त्रही एथेंच मिळतें. ह्या मोठ्या परोपकारी कृत्यास मेहेरबान डेविड सासून यांनीं सरकारांत ३०,००० रुपये ठेविले आहेत. हे दयाळू व उदार गृहस्थ यहुदी जातीचे असून प्रख्यात व्यापारी आहेत. यांणीं आपल्या लोकांसाठीं एक इंग्रजी शाळा घातली आहे. भायखळ्यावर एक मोठी मशीद बांधिली आहे, व दुसरीं पुष्कळ उदार कृत्यें केलीं आहेत. शेट मंगळदास नथुभाई यांणींही हीस उदारपणें २०,००० रुपये दिले आहेत. उद्योगशाळेविषयीं धूमकेतु नांवाच्या एका मराठी वर्तमानपत्रांत हा पुढील वृत्तांत छापिला होता. ही शाळा पूर्वीं शिवरीस होती, परंतु आतां ती ग्रांटरोडाच्या रस्त्यावर आहे.

शिवरीएथील उद्योगशाळा.

"एथें गेल्या महिन्याच्या२६व्या तारिखेस सायंकाळीं पांच वाजतां सभा भरली होती. त्यावेळेस आमचे गव्हर्नर लार्ड एल्फिन्स्तन् हे प्रमुखस्थानीं बसले होते, आणि एतद्देशीय व युरोपियन इत्यादि गृहस्थांचा बराच समुच्चय जमला होता जेव्हां गव्हर्नर साहेबांची स्वारी ५ वाजतां तेथें आली तेव्हां सर्व मुलांकडून तऱ्हतऱ्हेचीं यंत्रें बाहेर आणून काम करविलें. मुलांनीं

मातीचीं भांडीं कोणत्या रीतीनें करितात, तीं सर्व लोकांसमोर करून दाखविलीं; व तीं इतक्या जलदीनें होतात, हें पाहून युरोपिअन स्त्रियांस फारच आश्चर्य वाटलें. मग नाना प्रकारचीं कामें मुलांकडून करवून दाखविल्यावर डाक्तर ब्युइस्ट यांनीं भाषण केलें. त्याजवरून समजलें कीं, सदरहू शाळेंत ३९ विद्यार्थी आहेत. यांतून कित्येक जीं उनाड पोरें या शहरांत फिरत असत, व चोऱ्या वगैरे करून निर्वाह करीत, तीं तेथें होतीं. या प्रकारच्या पोरांस ह्याप्रमाणें शाळा असल्याच पाहिजेत. डाक्तर ब्युइस्ट हा अणखी असें बोलिला कीं, जबलपूर एथें अशा प्रकारची शाळा आहे, तींत विशेषें करून जे ठकलोक लोकांस ठकवीत असत व नानातऱ्हांचे उपद्रव करीत असत; असे मनुष्य बहुधा एथें आहेत. नंतर आमचे गव्हर्नर साहेब यांनीं थोडें भाषण केलें. असो अशा प्रकारच्या शाळांपासून आमच्या रिकामटवळ्या लोकांस उद्योग लागून त्यांच्या उनाडपणापासून जे उपद्रव लोकांस व्हावयाचे ते कमी होतील यांत संशय नाहीं. अशा प्रकारच्या शाळा जिल्ह्याजिल्ह्यांनीं स्थापून त्यांस सरकारानें मदत द्यावी, आणि भुटच्या चोऱ्या, लहानसान मारामाऱ्या व शिवीगाळ करणाऱ्या मनुष्यांस शिक्षा देणें ती या शाळेंत पाठविण्याची ठरविली असतां आह्मांस वाटतें कीं, या देशाचें बरेंच कल्याण होईल. याचा विचार मुख्यत्वेंकरून आमच्या लोकांनींच केला पाहिजे, आणि अशा शाळा स्थापून सरकाराजवळ कांहीं मदत मागितली असतां तें देणार नाहीं असें नाहीं. आमच्या ऐकण्यांत पुष्कळ लोक आहेत, ते कोणी भिकारी दारासीं आला असतां त्यास सांगतात कीं, असें उनाडा सारिखें फिरूंनये, कांहीं उद्योग करावा. मग त्या भिकाऱ्यांतून समयानुसार कोणी असें उलट उत्तर दिलें कीं आह्मांस उद्योग लावून द्या, ह्मणजे आह्मीं तो करण्यास सिद्ध आहों, तर अशा प्रकारच्या भिकाऱ्यांस उद्योग लावण्यास ठीक पडेल."

कुलावा एथें वेड लागलेल्या लोकांस घालण्याचें ठिकाण आहे. हें घर मोठ्या कुशळतेनें बांधिलें आहे. कितीही मस्त झालेला वेडा मनुष्य यांतील एके कोठडींत बंद केला ह्मणजे त्याचा कांहींच काट चालत नाहीं. ह्या ठिकाणीं शहरांतील वेडेलोकांस नेऊन घालितात. तेथेंच त्यांची सोई होते.

ह्याची देखरेख करण्यास एका इंग्रज वैद्याची नेमणूक केली आहे. तो एथें सतत राहत असतो. वेड्या लोकांस मारझोड केल्याशिवाय सामोपचारानें व मोठ्या युक्तीनें त्यांचा संभाळ करितात. आणि एथें जाऊन कित्येक बरे होऊन येतात.

नुकताच तारुण्यावस्थेंत येत आहे, अशा एका सुकुमार राजकुमारास एका कुशळ चितार्‍याकडे नेऊन उभाकेला, आणि सांगितलें कीं, यापुत्राचा हुबेहू चेहरा काढून द्या, तो बादशहास नजर पाठवायाचा आहे. तें ऐकून चितारी ह्मणाला, महाराज एवढ्या गोष्टीची मला क्षमा असावी, ही गोष्ट मजकडून होणार नाहीं. ह्या राजपुत्रास नुकतीच यौवन दशा लागत आहे; तिचा बहर होऊन गेल्याशिवाय याच्या सौंदर्याचें कांहीं अनुमान करवत नाहीं. मी ह्याचा चेहरा आज काढिला, आणि कांहीं काळानें ह्याच्या सौंदर्यांत पालट झाला, ह्मणजे मी बादशहाकडे लटका पडेन.

मुंबई शहराचा प्रकारही तसाच आहे. हा ह्याचा भरज्वानीचा समय, आणि हा कोणतेवेळीं कसा पालटेल ह्याचा भरवसा नाहीं. प्रत्यहीं नवेनवे बेत होतात. व शहराची रचना त्यांप्रमाणें फिरत असते. सन १८६२ त नवेंबर महिन्याच्या ग्याझेट वर्त्तमानपत्रांत असें लिहिलें होतेंकीं, हल्लीं एथें जाग्याचा सर्व प्रकारें संकोच होत चालला आहे, व लोकांस दुप्पट तिप्पट भाडें देऊन राहायास जागा सांपडत नाहीं, सबब सरकारचा असा मनसुबा आहे कीं, ठाणें जिल्हा जो मुंबई लगत आहे, तोतीस मिळवून ठाणें आणि मुंबई हीं एकशहर करावें. मग सरकारी हपिसांस ठाण्यास, कुरल्यास व साष्टींतील कोणत्याहीं स्थळीं जागा नेमून द्याव्या, ह्मणजे मुंबईचें स्थळ वाढून लोकांस जाग्याचा संकोच होणार नाहीं. व सरकारास कलेक्टर, न्यायाधीश व खजानची हे निराळे ठेवण्याचा खर्च कमी होईल. परंतु हा मनोरथ केव्हां सिद्धीस जाईल तें सांगवत नाहीं. असें केल्यानें कांहीं अंशीं बरें होईल असें वाटतें.

मुंबईंत हल्लीं वस्ती फार वाढत चालली आहे; व जाग्याचा जिकडेतिकडे संकोच पडल्यामुळें लोकांस फार अडचण होत्ये. आणि व्यापारी लोकांस तारवांवरून माल उतरावयास व तो वखारींत भरून ठेवण्यास फार खर्च

लागून सोईवार जागा सांपडत नाहीं. सबब कांपाच्या मैदानाच्या पश्चिमेस कुलाब्याच्या आणि वालुकेश्वराच्या मध्यें जी सुमारें एक कोस लांब आणि दीड कोस रुंद खाडी आहे, तीस भर घालून तेथें नवें बंदर करून लोकांस राहायासाठीं जागा वाढवावी, असा कित्येकांचा मनसुबा होता. हें मोठें अचाट कृत्य असून यास पुष्कळ द्रव्य खर्च होईल. याविषयीं प्रभोदय नांवाच्या एका मासिक वर्त्तमानपत्रांत असें लिहिलें होतें.

"मुंबईंत दिवसानदिवस जाग्याचा संकोच होत चालल्यामुळें कुलाबा आणि वालुकेश्वर यांच्या मधील समुद्रास दोन कोटी रुपये देऊन त्यापासून जागा विकत घ्यावी, व तेथें शहर वसवावें असा बेत चालला आहे. रत्नाकरपंत एवढ्या ऐवजानें राजी होतील तर वरें आहे." ही खाडी मध्यभागीं फार ओंड असल्यामुळें हें काम तडीस नेण्यास मोठे प्रयास पडतील, असें लक्षांत आणून सद्यः तहकूब ठेविलें आहे. परंतु या खाडीच्या समोर थेट पूर्वेस ह्मणजे सिनालटेंकडीस* लागून टंकसाळेच्या मागच्या बाजूपर्यंत भर घालून किंवा वरून पूल बांधून एथें नवें बंदर वसवावें, असा बेत चालला आहे. व दुसऱ्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, माजगांवचे बंदरापासून कोटांतील मांडवीपर्यंत जी खाडी आहे, तीस भर घालून ती जमीन लोकांसाठीं तयार करावी. ह्या कृत्यास तीन चार कोट रुपये खर्च लागेल. आणि हें सिद्धीस गेलें असतां मालकांस पुष्कळ उत्पन्न होऊन शहरास शोभा व बळकटी येईल. जो क्रम सद्यः चालला आहे, त्यावरून हें काम लवकरच सिद्धीस जाईल असें वाटतें. मग जसें इंग्लंड देशामध्यें लिवरपूल नांवाचें एक व्यापाराचें प्रख्यात बंदर आहे, त्याच मासल्याचें हें एक होईल. माजगांवापासून ह्या खाडींत लोखंडी स्तंभ गाडून त्यांवर बंदर व वखारी तयार कराव्या, असा पक्का सिद्धांत होऊन व्यवस्थापक मंडळीची वगैरे नेमणूक झाली आहे. व ह्याकृत्यास साठलक्ष रु-

---

* आमचे लोक हीस छिनाल टेंकडी ह्मणतात. परंतु सिनाल टेंकडी हें नांव हीस पोर्टुगीझ् लोकांनीं ठेविलें होतें. हे प्रथम आले तेव्हां ह्यांनीं या टेंकडीवर आपला बावटा मारला होता. आणि त्यांच्या भाषेंत बावट्यास सिनाल असें ह्मणतात. सबब हीस सिनाल टेंकडी नांव पडलें.

पये लागतील, असें ठरवून याचे १२,००० भागकरून दरभागीदारानें पांच पांचशें रुपये द्यावे, असें ठरविलें आहे.

सन १८६१ माहे आगष्ट महिन्यांत मुंबईंतील बहुतेक व्यापारी व सरकारी हुद्देवाल्या गृहस्थांनीं सरकारास असा अर्ज केला कीं, मुंबईंत दिवसेंदिवस जाग्याचा फार संकोच होत चालल्यामुळें किल्ल्यांतील राहणारांस फार अडचण पडत्ये, तर किल्ल्याचे फक्त दक्षिण व पूर्व बाजूकडील तट कायम ठेवून बाकीचे सर्व मोडून त्याच्या भोंवताले पाण्याचे चर आहेत, ते बुजवून टाकून ही जागा कांपाच्या मैदानास मिळवावी, आणि ती लोकांस घरें, हपिसें व बंगले बांधायासाठीं फरोक्त करून टाकावी. येणेंकरून दोन फायदे होतील. एक लोकांस विस्तीर्ण जागा सांपडेल, व दुसरें ही जागा विकली असतां सरकारास पुष्कळ द्रव्य उत्पन्न होईल. ह्या अर्जावर न्यायाधीश, कौन्सलर्स व दुसऱ्या नामांकित इंग्रज गृहस्थांच्या सह्या आहेत.

सरकारी ठराव.

मुंबईच्या किल्ल्याचा पश्चिमेकडील भाग मोडण्याचा सरकारचा ठराव ता० २२ नवेंबर सन १८६२ रोजीं झाला होता, त्या अन्वयें जस्टिस आफ् धि पीस यांनीं कर्नल बार आणि सर जमशेटजी जिजीभाई बारोनेट ह्या दोघां गृहस्थांस या प्रकरणीं अनुमत देण्यास कमिटी नेमिले आहेत. व सरकारानें मि० आर. शावेल यांस याचे आफिशियेटिंग सेक्रेटरी नेमिले आहेत. आणि लेफ्टनेंटकर्नल ए. डी. लिल् यांस सुपरिन्टेंडिंग इंजिनेर नेमिले आहेत.

हा मजकूर सन १८६२ डिसेंबरच्या १२ व्या तारखेच्या सरकारी ग्याझेटावरून घेतला आहे.

ह्या शहरांत युरोप, अमेरिका व दुसऱ्या देशांतून आगबोटी व जहाजें प्रतिदिवशीं नानाप्रकारचा माल व उतारू घेऊन येत असतात. त्यांवर तांडेल (कपतान), खलाशी, सफरी, इत्यादि इंग्रज लोक असतात. हे खलाशी (सेलर) लोक बहुधा अनाडी व अशिक्षित असतात. हे जहाजांतून उतरून शहरांत आले ह्मणजे, ख्यालीखुशालींत व धिंगामस्ती करण्यांत दिमस घालवितात. कधींकधीं शें पन्नास रुपयांचा एका दिवसात फडशा उडवून देतात. ते पुष्कळ

बायकांवरही धांवतात. असे हे शहरांत आले ह्मणजे लोकांस फार उपद्रव होतो. यांचे उपद्रव बहुतकरून प्रतिआदितवारीं फार असतात. हे सावध असतात, तेव्हां बहुधा कोणाच्या अंगावर जात नाहींत. ते मस्ती करूं लागले ह्मणजे पोलीस अमलदारांसही बधत नाहींत. मागें यांचा प्रत्यहीं फारच त्रास होत असे, परंतु हल्लीं थोडासा बंदोबस्त केल्यामुळें हे फारसे गल्लोगल्लींत दिसत नाहींत. पूर्वीं यांचे खाण्यापिण्याचे पोसखाने धोबीतळें, काळबादेवीचा रस्ता, कोळभाट, भेंडीबाजार, हनुमानशेरी, अशा ठिकाणीं लोकांच्या भरवस्तींत होते, परंतु हल्लीं त्यांस डंकन रोडावर जागा नेमून दिली आहे. त्या रस्त्यावर जाऊन पाहावें, ह्मणजे एकसारिखे हारीनें प्रत्येक घरावर निरनिराळे बावटे उडविले आहेत, आणि दरवाज्यावर पाट्या मारून पोसखान्यांच्या मालकांचीं नांवें लिहिलीं आहेत. तरी त्यांचें सर्व शहरभर फिरणें बंद झालें नाहीं. पोसखानेही थोडे वहुत हिंदुलोकांच्या वस्तींत पसरलेले आहेत. ह्या ठिकाणीं ह्या लोकांस मद्य, मांस, पांव, रोटी, चहा, काफी वगैरे जें जें पाहिजे तें तें देत असतात. ह्यांस प्रत्येक जेवणास रुपयापासून पांच रुपये पर्यंत प्रतिदिवशीं द्यावे लागतात. एवढे त्यांचे दर भारी असतात. असे पोसखाने लहान मोठे मिळून मुंबईंत चाळीस पन्नास आहेत. यांचे मालक पारशी, मुसलमान, किरिस्तांव, व इंग्रज, असतात. हे सेलर लोक जिकडेतिकडे जाऊन मस्ती करितात, व बेसुमार दारू पिऊन लोकांस त्रास देतात, सबब त्यांचा कांहीं बंदोबस्त करावा ह्मणून ह्या लोकांसाठीं पुष्कळ इंग्रज व्यापारी मिळून सरकाराची मदत घेऊन कांपावर मारुतीच्या देवळाच्या बाजूस सुमारें एक लक्ष रुपये खर्चून एक विशाळ वाडा बांधिला आहे. तेथें त्यांस उतरायास सोईवार जागा केली आहे. ह्यास सेलर्स होम असें नांव ठेविलें आहे. एथें उतरले ह्मणजे त्यांस धिंगामस्ती करायास नदेतां बंदोबस्तानें ठेवितात.

हें घर मोठ्याच कुशलतेनें बांधिलें आहे. याची इंग्रजी रिवाजाची वास्तू सन १८६२ च्या मार्च महिन्याच्या २९ व्या तारिखेस जहाली. त्याप्रसंगीं तारवावरील बहुतेक सफरी, कपतान, मालीम, खलाशी, यांस जेवणसमारंभ केला होता. संध्याकाळचे पांचवाजल्यापासून संध्याकाळमर्यादं इंग्रजी बाजा

सुरस वाजत असे. आणि क्षणोक्षणीं सफरी लोक मोठ्यानें आनंदप्रदर्शक गर्जना करीत, त्या सुमारें पावकोसाच्या अंतरावर ऐकायास येत, व मध्यें कित्येक गायन करीत. हा समारंभ पाहाण्यास शेंकडो लोक जमले होते; व जिकडेतिकडे पोलीस अमलदारांचा व स्वारांचा पाहारा होता.

इंग्रज लोकांस गृहप्रवेश करायास महिना, तिथि, वार, चंद्रबल व सुमुहूर्त्त यांची गरज पडतनाहीं, व वास्तू करण्या प्रीत्यर्थ दानधर्म, व होमहवन, करणें लागत नाहीं. तेमनास येईल त्यादिवशीं नव्या घरांत जाऊन राहतात. इतकेंच कीं कोणी नवें घर किंवा वाडा बांधिला असतां, हर्ष प्रदर्शित करण्याकरितां चार स्नेही मंडळीस बोलावून एकादे समयीं जेवणसमारंभ करितो, व तसा कोणी भावीक असला तर आपणास नवें घर राहायास मिळालें, ह्मणून निराकार ईश्वराचा स्तव करितो, व नव्या घरांत आपण आलों तेथें आपलें कल्याण व्हावें, व मुलें माणसें दीर्घायु व सुखी व्हावीं ह्मणून त्याची प्रार्थना करितो. एकादा प्रसिद्ध सरकारी वाडा व धर्मार्थ इमारत बांधिली असतां जाहीरपणें चार सभ्य गृहस्थांस बोलावून गृहप्रवेश करितात. ह्या प्रसंगीं नारळ साकर वांटणें व नाच तमासे करणें असें कांहीं त्यांमध्यें नाहीं. वैधृति, अमावास्या, ग्रहण, मृत्युयोग, कुयोग, सुयोग, ग्रहबल, चंद्रबल, अमृतसिद्धियोग, संक्रांति, असे त्यांमध्यें शुभ आणि अशुभ दिवस नाहींत. त्यांचें ह्मणणें असें आहेकीं, ईश्वरानें सर्व दिवस सारिखेच सुदिन केले आहेत, आणि आपलें बरें किंवा वाईट होणें हें त्याच्या इच्छेवर आहे.

प्रतिष्ठित इंग्रज लोकांसाठीं घातलेले पोसखाने वीस पंचवीस आहेत. यांचीं ठिकाणें किल्ला, भायखळा, महालक्ष्मी, माजगांव, गिरगांव अशा रम्य स्थळीं आहेत. ह्या पोसखान्यांस पांचापासून पंधरापर्यंत दर दिवसाचा जेवणखर्च पडतो. एथें राहायास जागा, निजायास पलंग, बसायास खुरची, पडायास कोच, लिहायास टेबल, काम करायास चाकर, असा जो जो आपणास सरंजाम पाहिजे तो तो मिळतो. हे पोसखाने हजारो रुपये खर्चून उभारिले आहेत. व त्यांचा दरमहा शेंकडो रुपये खर्च असतो. यांतील सामान सुमान व रचना पाहिली असतां समाधान होतें. याचें नांव पोसखाना

आहे खरें, परंतु याची उपमा नवाबाच्या वाड्यापेक्षांही विशेष आहे.

मुसलमानलोकांचे भटारखाने भेंडीबाजार, मार्कीट, कोट, डोंगरी व दुसऱ्या ठिकाणीं जिकडेतिकडे पुष्कळ आहेत. एथें सर्व प्रकारचें सिद्धान्न सांपडतें. कंगाल मुसलमान, फकीर, परदेशी, व मुशाफरलोक वर्षांचीं वर्षें अशा जेवणावरच काळ काढितात. अरब, मोंगल व मुशाफरलोक बिऱ्हाड करण्याच्या खटपटींत पडत नाहींत. दरखेपेस चार दोन आण्यांचें जेवण घेऊन खातात, व मशिदींत जाऊन वस्ती करितात. परंतु इंग्रज लोकांसारिखे प्रतिष्ठित पोसखाने कोणांतच नाहींत. कोणी मोठा गृहस्थ आला असतां त्याला निराळें बिऱ्हाडच करावें पडतें.

मुंबईंत अन्नच्छत्र व गरीब ब्राह्मण व शूद्र लोकांस धर्मार्थ अन्न घालण्याची सोई नाहीं. पूर्वीं मराठी राज्य होतें तेव्हां धर्मार्थ अन्नच्छत्र घालण्याची चाल फार होती. आणि यासाठीं कोणी गरीब गुरीब तेथें जाऊन जेवीत. आणि इंग्रज लोकांसारखे प्रतिष्ठित पोसखानेही नाहींत, त्यामुळें कोणी अनोळखी प्रतिष्ठित गृहस्थ एथें आला असतां त्यास बिऱ्हाडाची फारच अडचण पडत्ये. अशीं ठिकाणें असलीं ह्मणजे लोकांची मोठी सोई होत्ये, परंतु आह्मां लोकांच्या जातिभेदाच्या अडचणीमुळें आमच्या लोकांकडून असे कारखाने पार पडणें कठिण. दर जातीचा एक एक पोसखाना ह्मटला ह्मणजे शें दोनशें घालावे पडतील.

सावकारी अन्नच्छत्र ह्मणजे ब्राह्मण लोकांनीं घातलेल्या खाणावळी दहावीस आहेत. ह्या खाणावळी इंग्रज लोकांच्या पोसखान्यांसारिख्याच आहेत, परंतु एथें त्या प्रकारची सोई मात्र नसत्ये. आणि यांच्या जेवणाचे दर फार हलके असतात. प्रत्येक जेवणास एक आण्यापासून चार आणे पडतात एक आणा देणारास नुसता भात, ताकाची कढी, एकादी पालेभाजी आणि अन्नशुद्धीपुरतें तूप; त्यास अंघोळीस पाणी व निजायास जागासुद्धां मिळायाचीं नाहीं. जे दोन आणे देतात त्यांस अंघोळीस ऊनपाणी, निजायास व बसायास-जागा, व जेवायास वरण, भात, एक दोन भाज्या, सार, दहीं, तूप, लोणचें व गव्हांची चपाती मिळत्ये. चार आणे देणारास धोतरें धुवायाची वगैरे सोई असून जेवणाबरोबर पुऱ्या व एकादें साधें पक्वान्न असतें. त्याच्या खाण्या-

पिण्याची बरदास्त यथास्थित होत्ये. अशा ह्या कारखान्यास खाणावळ असें ह्मणतात. परंतु कितीही द्रव्य खर्चिलें तरी अशा ठिकाणीं निष्कपटपणें सर्व पदार्थ आपणास पाहिजेत तसे मिळणें कठीण. कारण आमच्या लोकांचें देणें ह्मटलें ह्मणजे तसेंच असतें. खाणावळींत जेवणारे पांथस्थ, प्रवासी व अनाथ विद्यार्थी लोक पुष्कळ असतात. खाणावळींतील ताक ह्मटलें ह्मणजे केवळ चुन्याच्या पाण्यासारिखें पातळ असतें. खाणावळींत जाऊन जेवणें हें आमच्या लोकांत हलकें मानितात, परंतु इंग्रज लोकांस याविषयीं कांहीं हलकेपणा वाटत नाहीं. न्यायाधिशासारिखे मोठमोठे हुद्देदार इंग्रज लोक पोसखान्यांत जाऊन खुशाल वर्ष सहा महिने देखील राहतात.

वाणी, भाट्ये, लवाणे व दुसऱ्या गुजराथी लोकांत लग्न व दुसरें कांहीं कार्य झालें असतां जेवणावळी घालण्याचा प्रचार एथें फार आहे. तसाच कोणी श्रीमान् असला तर एका लग्नासंबंधी जेवणासच दहावीस हजार रुपये खर्चून पंधरा वीस जातिभोजनें व ब्राह्मणभोजनें घालितो. अन्नदानाचें महत्पुण्य आहे, असा यांचा समज आहे. हे चौऱ्याशी ह्मणून चौऱ्याशी जातीच्या ब्राह्मणांस जेवण घालितात. ह्या प्रसंगीं ते दरदिवसास एक एक जातीच्या ब्राह्मणजातीस समाराधना घालितात. एकाद्या श्रीमंत वाण्यास व्यापारांत नफा झाला, कुटुंबवृद्धि झाली, किंवा आईबापांची क्षयतिथि आली असतां तो ब्राह्मणांस भोजन घालून, पराती, घागरी, टोप, तांब्ये, संध्यापात्रें, अशीं तांब्याचीं व पितळीचीं भांडीं वांटीत असतो. ह्या लोकांत असा धर्म फार होत असतो. वाणी लोक कवडी कवडी जमवून द्रव्य गोळा करितात, परंतु लग्न, उत्तरकार्य व पुत्रोत्सव ह्या प्रसंगीं जेवण समारंभांत द्रव्य खर्चायास मागें पुढें पाहत नाहींत.

या लोकांत जेवण बहुधा घरोघर घालीत नाहींत. जेवण घालायास त्यांच्या महाजन लोकांनीं जागोजागीं मोठ्या विस्तीर्ण वाड्या घेऊन त्यांत धर्मशाळा वांधिल्या आहेत, आणि लोकांस समाराधना घालण्यासाठीं धर्मार्थ सोडिल्या आहेत. त्यांत एक हजारापासून दहावीस हजार मनुष्यांची जेवायाची सोई असत्ये. मोठमोठालीं रांधायाचीं भांडीं, बसायाचे पाट, वगैरे सर्व सरंजा-

म त्यांच्या पंचाइतीकडून केलेला असतो. या लोकांत दक्षिणी लोकांसारिखा सोवळ्याओवळ्याचा फारसा प्रतिबंध नसतो. यांचीं जेवणें बहुधा संध्याकाळचीं होतात. प्रथम सुमारें दोन घटिका दिवस असतानां बायका व मुलें जेवून जातात. आणि तीं जेवून गेल्यावर त्यांमागून पुरुष जेवितात. ह्यांच्या जेवणांत अनेक प्रकारांचीं पक्वान्नें असतात, आणि यांचीं जेवणें ह्मटलीं ह्मणजे बहुधा मिठाई खाणेंच असतें. या लोकांत उच्छिष्टाचा फारसा प्रतिबंध नसतो. जेवीत असतां एकादा पदार्थ जेवणारास आवडत नसला तर तो परत त्या भांड्यांत टाकून देतो.

इंग्लंड देशाच्या राजाचा जन्मदिवस पाळणें व त्यादिवशीं उत्साह करणें ही पूर्वींपासून एथें वहिवाट आहे. सन १७२४ ता० २२ मे दिवशीं त्यावेळचा गव्हर्नर यानें असें ठरविलें होतें कीं, २८ व्या तारिखेस इंग्लंड देशाच्या राजाच्या जन्मदिवसाच्या समारंभाच्या दिवशीं सरकारी घोडशाळेंत चार जर्जर झालेले घोडे होते, ते मुंबईंतील चौघांप्रतिष्ठित सावकारांस बक्षीस द्यावे. ते घोडे रोड झालेले होते, सबब त्यांजवर तांबडें आच्छादन घालण्याकरितां सहा वार खारवें विकत घ्यावें असें ठरविलें होतें. असें आच्छादन घालून हे घोडे त्या सावकारांस दिले. अर्थातूच सरकारांतून घोडे बक्षीस मिळाले ह्मणून त्यास आनंद झाला. आमच्या लोकांत ह्मणच आहे कीं, "दरबारीमान विड्याचें पान."

पूर्वीं इंग्लंड देशांतील राजाच्या जन्मादिवशीं परळास दीपोत्सव व दारूकाम होत असे. ह्या प्रसंगीं शहरांतील बडे लोकांस सरकारांतून आमंत्रणें येत. व हजारो दुसरे लोक हा तमासा पाहयाला जात. हल्लीं विक्टोरिया महाराणीच्या वाढदिवसाचा उत्साह प्रतिवर्षीं मे महिन्याच्या २४ व्या तारिखेस होतो. त्या दिवशीं सर्व सरकारी व सावकारी कामगारांस रजा मिळत असत्ये. संध्याकाळीं पांच वाजतां कांपाच्या मैदानांत गोऱ्या व काळ्या पलटणी उभ्या करून त्यांची तपासणी होत्ये. सरदारलोक उंचा पोशाक करून घोड्यांवरून फिरत असतात. नंतर कांहीं वेळ कवाईत होत्ये. हा तमासा पाहायास श्रीमंत लोक कोणी रथांतून, कोणी घोड्यावर, कोणी पालखींत, बसून येतात.

तसेच दुसरे हजारो लोक जमतात. मग थोडावेळ कवाईत झाल्यानंतर तोफांची सरवत्ती व बंदुकांचे बार होऊं लागतात. ह्या सरदारांचे पोशाक, त्यांचीं शस्त्रें, व त्यांजवर सूर्याचे किरण पडून जी कांति जिकडेतिकडे फांकल्ये, तिची शोभा अवर्णनीय आहे. एथें सुंदर सुरावर इंग्रजी वाद्य वाजत असतें. त्यावेळीं हा सर्व प्रकार मनोरंजक होतो. पूर्वीं ह्याउत्साहाबद्दल दीपोत्सव व दारूकाम होत असे, तेव्हां सरकारास पंचवीस तीस हजार रुपये खर्च होई. परंतु हल्लीं तो बंद केला.

एल्फिन्स्तन् विद्यालयाच्या शेजारीं एक वाडा बांधिला आहे. तसाच एक कोटांतही आहे. या दोनही ठिकाणीं मोठमोठे इंग्रज कामगार व दुसरे प्रतिष्ठित लोक जाऊन चेंडूफळी खेळत असतात. हे चेंडू रबराचे असून दगडासारिखे कठीण व सुंदर असतात. ह्यांचा रंग पांढरा असून हे इंग्लंडाहून येतात. असे प्रतिष्ठित इंग्रजलोक चेंडूफळी खेळतात, ह्मटलें असतां आमच्या लोकांस नवल वाटेल. आणि कदाचित् असें ह्मणतील. "कायहो हे इंग्रजलोक लहान मुलांसारिखे खेळतात? यांच्या अंगीं प्रौढपणा कांहीं नाहीं." परंतु ही त्यांची मोठी चूक आहे. हे खेळ निर्दोषी असून शरीरसंपत्ति वाढविण्याचीं व रक्षण करण्याचीं मुख्य साधनें आहेत. विद्वान् आणि उद्योगीलोक हा खेळ कर्मणुकीकरितां खेळतात इतकेंच नाहीं; परंतु त्यांचा मुख्य उद्देश अंगीं शक्ति वाढून हुशारी राहवी हा आहे. ह्याप्रीत्यर्थ त्यांनीं हजारो रुपये खर्चून हीं घरें बांधिलीं आहेत. आणि त्यामुळेंच त्यांचीं शरीरें बळकट आणि सडसडीत असतात. ह्याचप्रमाणें क्रिकेट ह्मणून त्यांचा एक खेळ आहे. तो ते कांपाच्या मैदानांत खेळत असतात. कर्नल, कपतान व दुसरे पलटणीचे लोक आपलीं शरीरें मजबूत राहण्यासाठीं हा खेळ खेळत असतात. यांच्या सभा भरून याविषयीं नियम करितात. कधींकधीं यामंडळीची वार्षिक सभा भरल्ये, त्या वेळीं मोठाजेवण समारंभ होतो, व त्यांत कौन्सलर्स देखील येत असतात. शरीरसंपत्ति राखायास जीं जीं साधनें आवश्यक आहेत, तीं तीं करायास ते अनेक युक्ति करितात. आह्मां हिंदुलोकांमध्यें असें कांहीं असतें तर बरें होतें. आमचेलोक मुंबईंतील हवा वाईट व प्रकृति वारंवार

बिघडल्ये, ह्मणून वरचेवर कुरकुरतात. कित्येक तर हात पाय गुंडाळून बसलेले असतात. त्यांस आपली शरीरसंपत्ति रक्षण करण्यास अशीं साधनें असतीं तर बरें होतें. मुंबईंतील बहुतेक हिंदुलोक निस्तेज व बलहीन असतात. याचें कारण त्यांस आपलीं शरीरें रक्षण करायास जितका उद्योग आणि व्यायाम पाहिजे, तितका सांपडत नाहीं. प्रत्येक इंग्रजाच्या घरीं एक-दोन मुदगलांच्या जोड्या असतात. व ह्याशिवाय ते असे खेळ खेळून शरीरास जेवढी कसरत पाहिजे तेवढी देतात.

अलीकडे मुलांस कसरत शिकविण्यासाठीं धोबीतळ्यावर पारशीलोकांनीं कसरतीची शाळा घातली आहे. ह्या शाळेंत तालीमखान्यांतील सर्व प्रकारचें सामान ठेविलें आहे. हिंदुलोक मात्र सर्व गोष्टींत लाचार आहेत. तेथें आमचे हिंदुलोक मुलें पाठवितील, तर तीं हुशार होतील.

कांपाच्या मैदानांत एल्फिन्स्तन् विद्यालयासमोर सन १८६२ त जिम्नेशियम् (कसरत करण्याचें स्थळ) तयार केलें आहे. या कामासाठीं ही जागा सरकारानें दिली आहे. व यास सरकार आश्रयही देणार, असें ऐकण्यांत आहे. यांत सर्व जातींच्या मुलांस जाऊन कसरत करण्याची मोकळीक आहे. ह्याप्रमाणें शरीरसंपत्ति साध्य करून घेतल्यानें मनुष्य कोणताही उद्योग करायास व कोणत्याही देशांत जाण्यास समर्थ होतो. आणि शरीर निरोगी असणें हें विद्या आणि संपत्ति साध्य करण्याचें साधन आहे. ह्मणून इंग्रज लोक मुलांस शरीरसंपत्ति मिळविण्याकारितां फार झटतात. "सुदृढ प्रकृति सुखाची आई " अशी एक इंग्रजींत ह्मण आहे.

जिमूखाना या नांवाची एक शरीर सुदृढ करण्याची व अंगांत अनेक प्रकारचें सामर्थ्य आणण्यास प्रयत्न करण्याची मंडळी आहे. तींत घोड्यावरून पैजामारणें, धांवून नेमलेल्या ठिकाणीं पुढें जाणें, उंच ठिकाणावरून उड्या मारणें, एकादें आडवण उल्लंघून जाणें, असे अनेक प्रकारचे शरीराची हुशारी व चपळता दाखविण्याचे खेळ करितात. मग जो बळांत व चपळतेंत हुशार निघेल, त्यास शेंपन्नास रुपयांचें इनाम देतात. व

कोठें रुप्याचे प्याले व दुसरीं भांडीं ही इनाम देतात. अशीं ह्या शहरांत अनेक साधनें आहेत.

बिलियार्डटेबल् ह्मणून इंग्रज लोकांचा एक खेळ आहे. तो मोठमोठे विद्वान् व न्यायाधिशासारिखे हुद्देवाले देखील खेळत असतात. ह्या खेळाच्या सरंजामास दोनदोन तीनतीन हजार रुपये बसतात.

हिंदु, मुसलमान, बेनी इस्रायल व पारशी लोकांचे तालीमखाने जिकडेतिकडे पूर्वींपासून आहेत. परंतु त्यांत कित्येक दांडगे व अडाणीलोक असल्यामुळें हे तालीमवाले मारामारी व दंगा करितात, ह्मणून अब्रूवालेलोक जात नाहींत. आणि आमच्या लोकांस असें वाटतें कीं, तालीमखान्यांत जाणें ह्मणजे मारामारी व तंटे करायास शिकणें. ह्मणून कोणी आपल्या मुलांस कसरत करूं देत नाहींत. एका वाडींतील तालीमवाले दुसऱ्या वाडींतील तालीमवाल्यांचा द्वेष करितात. त्यामुळें एकमेकांसीं कलह होऊन मारामारी करितात. आणि आपल्या बळाचा या प्रमाणें नाश करितात. पारशी, मुसलमान, घांटी, गवळी, इस्राएल या लोकांत तालमींत कसरतकरून तयार झालेले पहिलवान पुष्कळ आहेत. तालीमवालेलोक फार दंगा करूं लागल्यामुळें असे कित्येक तालीमखाने सरकारानें बंद करविले आहेत.

ब्यांडस्टांड् हें मनास उल्हास करणारें ठिकाण कांपाच्या मैदानांत पालोबंदराच्या किंचित् पुढें आहे. हें चारही बाजूंनीं उघडें असून गायक लोकांचा मात्र समावेश होई इतकें मोठें आहे. आणि आंत त्यांचीं वाद्यें ठेवण्यासाठीं बांक मांडलेले असतात. व लोकांस बसायासाठीं ही सभोंवतीं बांक बसविले आहेत. संध्याकाळच्या पांच घंटा झाल्या ह्मणजे एथें ही वाद्यें वाजविणारी मंडळी जमते. हे गव्हर्नराच्या चाकरींत असणारे, व त्याच्या घरीं इंग्रजीवाद्यें वाजविणारे, ह्मणून ह्यांस गव्हर्नर्स ब्यांड असें ह्मणतात. हे गोऱ्यापलटणींतील लोक असून उत्तम प्रकारच्या नव्या नव्या सुस्वरांनीं हीं वाद्यें आठवड्यांत तीन खेपा याठिकाणीं लोकांच्या कर्मणुकीकरितां वाजवीत असतात. त्यासमयीं मनोरंजन करून घेण्यास याठिकाणीं पुष्कळ लोक जात असतात. इंग्रज लोकांचें संध्याकाळचे सहपरिवार हवा खाण्यास जाण्याचें

हें आवडतें स्थळ आहे. सबब त्यांच्या शेंकडो गाड्या एथें जमतात. आणि चोंही बाजूंनीं मंद वायु सुटत असल्यामुळें हें स्थळ सर्व गोष्टींत मनोहर होऊन जातें. शरीरसंपत्ति आणि अंतःकरणाची शांतवृत्ति प्राप्तहोण्यास इंग्रज लोक एक सारिखे उद्युक्त असतात.

इसवीसनाच्या दुसऱ्या शतकांत ह्मणजे सुमारें १७०० वर्षांमागें ग्रीस (युनानी) देशस्थ टालमी नामक एका भूवर्णनवेत्त्यानें त्या काळांतील पृथ्वीच्या भागांचें वर्णन केलें आहे. त्याणें भरतखंडाच्या वर्णनांत मुंबईस हेप्टेजियन् ऐलंड्स (सप्तद्वीपस्थल) असें नांव दिलें आहे. त्यावरून त्या वेळीं मुंबईचीं निरनिराळीं सात बेटें होतीं असें स्पष्ट समजवें. पूर्वींच्या मुंबईचा नकाशा या पुस्तकाच्या दुसऱ्या प्रकरणाच्या शेवटीं घातला आहे, तो पाहिल्यानें याविषयीं कांहीं भ्रांति राहणार नाहीं. अणखी हल्लींच्या व पूर्वींच्या मुंबईत जें जमीनअस्मानाचें अंतर झालें आहे, तें ध्यानांत येईल. सांप्रत सात बेटांचें एक बेट झालें आहे, तरी ही आकृति असीच राहील असा भरवसा नाहीं. आसपासच्या खाड्या बुजवून जेव्हां चोंहीकडील जमीन वाढेल, आणि साष्टी वगैरे दुसरे गांव मिळवितील, तेव्हां मुंबई हें बेट होतें, असी कल्पना देखील कोणाच्या मनांत येणार नाहीं.

प्रकरण १३.

विमान—नाच—तमासे—अनेकजातींचीं जनावरें—नाटकें—घोड्यांच्या पैजा—कोंबड्यांच्या पैजा—वेश्यांचेनाच—बाणकोटी—तेलीराजा—गोसावी—तुमडीबावा—हरदासांच्या कथा—बावा—आत्मारामबावा—पाऊड, पांगूळ इत्यादि—जोगी, सन्न्यासी वगैरे भिकारी—आंधळे—जोगिणी—जन्मपत्रिका करणारे जोशी.

प्रत्येक चार सहा महिन्यांनीं कांहींना कांहींतरी पृथ्वीवरील कलाकौशल्याचे मासले व अद्भुत चमत्कार, किंवा नाच तमासे मुंबईंत दृष्टीस पडतात. सन १८५२ नांत युरोपखंडांतून कैट नांवाचा एक पुरुष एथें आला होता; आणि त्याच्या येण्यामुळें मुंबईंतील व आसपासच्या गांवांतील सर्व लोक अगदीं नादित होऊन गेले होते. हा गृहस्थ विमानांत बसून आकाशांत दोन तीन कोस उंच व पन्नास साठ कोस दूर इतक्या अंतरावर जातो, असी आवई उठविली होती. आणि हा अलौकिक चमत्कार व्हावयाच्या पूर्वीं मुंबईंतील आबालवृद्ध आठ पंधरा दिवसपर्यंत ह्याचगोष्टी करीत. वर्त्तमानपत्रांत तर आल्यादिवसास ह्या विमानाविषयीं नव्यानव्या अफवा उठवीत. ह्या विमानास इंग्रजींत "बलून" असें ह्मणतात. आणि आमच्या लोकांनीं यास विमान, डबा, आकाशरथ, अशीं नांवें दिलीं होतीं. ह्या विमानाचें वर्णन पुष्कळ वर्त्तमानपत्रांत केलें आहे, परंतु ह्याचा साद्यंत वृत्तांत ज्ञानोदयांत लिहिला होता तो येणेंप्रमाणें.

"बलून ह्मणजे विमानयंत्र. हें कसें उडतें हा अभिनव चमत्कार जान्युआरीच्या अठराव्या तारिखेस मुंबईच्या लोकांनीं पाहिला. हें विमानयंत्र तयार करून अमुक मनुष्य त्यामध्यें बसून आकाशमार्गें उडवून दाखविणार आहे, असें जाहीर करून सरकारी सर्व कारखान्यांला त्यादिवशीं सुटी नेमिली. हा समा-

रंभ भायखळयाच्या पटांगणांत झाला. तेथें पाहणाऱ्या लोकांकरितां मंडप घालू-न तीन चार प्रतींच्या जागा दोन, तीन, आणि पांच रुपयांचा दर ठरवून ने-मिल्याहोत्या. आणि हा चमत्कार पाहण्यासारिखाच. ह्मणून अकरा वाजल्या-पासून चारवाजेपर्यंत गाडया घोडयांनिशीं माणसांची अशी रहदारी चालली होती कीं, कोटाच्या बाजूनें समुद्रच फुटून वाहत आहे असें वाटलें. दाटींत जायाला नाइलाज, ह्मणून बहुत स्त्रिया व पुरुष गच्या व घरांचीं छपरें, यांवर चढून बसले होते. एवढा समुदाय एकत्र कधीं जमला नसेल. हें यंत्र उडविण्याचे अगोदर कासऱ्यांनीं बांधून टाकिलें असतां डोलत होतें, तें पाहून लोकांस नवल वाटे. मग सुमारें पांचवाजतां तें उडविलें. तें प्रथम मोठ्या वेगानें कांहीं दक्षिणेकडे वळून अर्धकोस उंच जाऊन अगदीं ताऱ्याएवढें दिसूं लागलें. मग थोड्या वेळानें पूर्वेकडे वाहून पनवेलीच्या आसपास पडलें.

एवढी गोष्ट कमी झाली कीं, त्याचा कर्त्ता आंत बसून जाणार होता, तो गेला नाहीं. यामुळें पैका भरून सान्निध बसणारे लोक खंती झाले; कांकीं त्या-वर बसून जाण्याच्या कसबामुळें लोकांनीं पैसा दिला. परंतु तो न बसण्याचीं कारणें पुष्कळ सांगतात. तीं असीं. त्यामध्यें मनुष्यें बसून जाण्यापुरती वाळू भरली नव्हती. कोणी ह्मणतात बसणारा भ्याला. कोणी ह्मणतात कीं, बसण्याचें कळसूत्र बिघडलें, असें त्याच्या नजरेस आलें. कोणी ह्मणतात कीं, तो दारू पि-ल्यांनें बेफाम झाला होता, ह्मणून जवळच्यांनीं त्याला आंत बसूं दिलें नाहीं. तया-री झाली तेव्हां त्याणें मी अमक्या ठिकाणीं असा बसेन, ह्मणून वर चढून सारा अदा करून दाखविला. पण उडते वेळेस कमरेचे दोर कापून उडी टाकून पळाला. आणि तें सोडतांच उडून गेलें. जर त्या यंत्रांत कांहीं बिघडलेंनसून तो दारूमुळें मस्त झाला असेल, तर ती त्याणें मोठी चूक केली, आणि तो ठक, व सरकारच्या कामास एक दिवस अडथळा केला, ह्मणून गुन्हेगार असेंही ह्मणायाला चिंता नाहीं. ही या गृहस्थानें बेअदबीची गोष्ट केली, असें लोकांच्या ध्यानीं येऊन चुकलें.

असो. तो कोणत्या कारणामुळें बसला नसेल तो नसो. परंतु इतक्यावरू-नच बलुनांत बसून जातात, ही गोष्ट खोटी असें कोणी समजूं नये. कारण

कीं, शेंकडोवेळा अशा विमानांत बसून लोक गेले आहेत. सन १७८३ त ह्मण-जे एकुणऐशी वर्षांमागें या विमानाची युक्ति निघाली. मंट्गालफियर नामें कागद करणारा एक सधन गृहस्थ फ्रान्स देशांत होता. धूर वगैरे वर चढतात, या तर्का वरून तसें कांहीं यंत्र करून उडवावें असें त्याला वाटलें. प्रथम त्याणें रेशमाची घट्ट पिशवी करून, तींत पाण्याची वाफ कोंडून ठेवून पाहिली, ती वर चढून लवकर खालीं पडे. मग त्याणें पिशवीचें तोंड पसरट करून तिच्या खालीं कांहीं जिन्नस जाळून या प्रकारची मोट वर उडविली. तरी त्याला तें बराबर साधलें नाहीं. मग त्याला हैड्रोजन ग्यासाची युक्ति सुचली. तेव्हां त्याची मोट बांधून वर उडविली. ती त्याच्या मनाप्रमाणें झाली. नंतर त्याणें त्यांत बसून वर चढण्याची व उतरण्याची चांगली परीक्षा करून पारिस शहरांतील लोकांस कळविलें. तेव्हां तो चमत्कार पाहयाला तीन लक्ष लोक मिळाले होते. त्यामध्यें कोणी बसलें नव्हतें. तें विमान फार त्वरेनें वर गेलें. नंतर दोन घटिकांनीं वरती जाऊन फुटलें. कांकीं त्यांत ग्यास फार भरला होता. मग तें आठ कोसांवर जाऊन पडलें. तेव्हां तेथील रानटी लोकांस मोठें अद्भुत वाटलें. त्यांतकांहीं पिशाच किंवा जनावर आहे, ह्मणून प्रथम त्यांनीं त्यावर गोळ्या घातल्या. मग एकदम सर्व मिळून कत्तल केली. नंतर तऱ्हेतऱ्हांच्या हत्यारांनीं त्याला छिन्नभिन्न करून टाकिलें. तेव्हां त्यांतल्या ग्यास वगैरे पदार्थांची घाण येऊं लागली. हें पाहून त्यांनीं तें घोड्याच्या शेंपटीला बांधून कोसभर ओढून घेतलें. आणि त्याला अगदीं ठार करून टाकावें, असा त्यांचा मतलब होता, परंतु हा वृत्तांत सरकाराला कळल्यावर जाहीर केलें कीं, तें यंत्र आहे त्याला असें करूंनये, परंतु उचलून आणावें.

प्रथम त्याची उतरण्याची वगैरे अटकळ समजायाला आंत जनावर बसवून उडविलें. मग मनुष्यें ही बसायास धजूं लागलीं. याप्रमाणें पुष्कळ वेळा करित आले. तिकडे आतां त्याविषयीं कांहीं नवल वाटत नाहीं. ग्रीन नामक मनुष्य तर पांचशांपेक्षां अधिक वेळा बलुनांत बसून गेला आहे, असें ह्मणतात. अणखी कितीएक वेळा कित्येक चमत्कारासाठीं बलुनाला बैल किंवा घोडे बांधून त्यावर बसून उडाले आहेत. एक मडम बैलावर बलुनां-

त बसून गेली होती. लंडन व पारिस शहरांमध्यें हैद्रोजन ग्यास उत्पन्न करण्याला चांगलीं साधनें आहेत, ह्मणून हें विमानयंत्र तेथें हमेशा करीत असतात.

ता० १० शनवार या दिवशीं सुमारें चार वाजतां मिस्तर कैट हा विमानांत बसून आकाशमार्गें गेला असतां वाऱ्याच्या योगानें तें विमान फार उंच जाऊन समुद्राकडेस गेलें; तें समुद्रांत पडेपर्यंत लोकांच्या पाहण्यांत आलें. आणि त्यावरूनच इंडियन् नेव्हीचा सरदार याणें आगबोट वालुकेश्वरापासून सुमारें दीड कोसपर्यंत नेली होती, व दुसरे ही पडाव शोधास गेले होते. त्यांणीं सुमारें मध्यरात्रपर्यंत शोध केला, परंतु कांहींच थांग लागला नाहीं. यावरून अनुमान केलें कीं, तो बहुधा पाण्यांत पडून बुडाला असावा.

ताजाकलम. बुधवारीं १४ व्या तारिखेस मिस्तर कैट सुरतेहून आगबोटद्वारें मुंबईस आला. त्याच्या सांगण्यांत कीं, मी महालक्ष्मीपासून सुमारें पांच कोसांवर समुद्रांत उतरलों, आणि तेथें लाचार होऊन राहिलों होतों, इतक्यांत सुरतेस जाणारी आगबोट आली, तिजवर मला घेतलें. नाहीं तर मृत्यूचें घर मला प्राप्त झालें असतें."

मुंबई शहरांत प्रतिदिवशीं अनेक तऱ्हांचे नाच तमासे रस्तोरस्तीं दृष्टीस पडतात. गारुडी, भोरपी, (बहुरूपी) माकडांचे व आस्वलांचे नाच करणारे, व दुसरे तमासगीर लोक अनेक सोंगें घेऊन जिकडेतिकडे फिरत असतात, आणि आठ चार आणे दिले ह्मणजे तमासा करून दाखवितात. परंतु युरोप खंडांतून जे प्रतिष्ठित गारुडी व तमासगीर येतात, ते दोन चार महिने एथें राहून दहावीस हजार रुपये गोळा करून जातात. ते कांपाच्या मैदानांत व दुसऱ्या एकाद्या प्रशस्त ठिकाणीं जागा तयार करून तमासे करितात. घोड्यावर नाचणें व त्यावर उभेराहून घिरट्याघालणें, चक्कर मारणें, असे अनेक तऱ्हांचे कसरतीचे खेळ करितात. व दुसरे गारुडी व जादूगिरी ह्मणतात तसे हरतऱ्हांचे खेळ करितात. हे पाहयास जाणाऱ्या प्रत्येक मनुष्याकडून एकापासून पांच रुपयेपर्यंत घेतात. आणि अशाच ठिकाणीं आमचे लोक संतोषानें द्रव्य खर्चितात. असे कोणी तमासगीरलोक आले, ह्मणजे मुंबई-

तील लोकांस मोठें स्फुरण येतें. युरोपियन लोक सर्व गोष्टींत कुशळ असून धूर्त असल्यामुळें जें काम ते हातीं घेतात, त्यांत द्रव्य कमावितात. हे तमासगीर लोक बहुधा फ्रान्स, इटली व इंग्लंड एथून येत असतात.

मुंबई शहरांत आसपास रान नसल्यामुळें अनेक तऱ्हांचीं श्वापदें व पक्षी स्वतंत्रपणें फिरतानां व मंजूळ स्वर काढून गातानां दृष्टीस पडत नाहींत. परंतु एथील इंग्रज व एतद्देशीय श्रीमंत पारशी वगैरे लोक अनेक तऱ्हांचे पक्षी विकत घेऊन बाळगतात. तसेच अनेक तऱ्हांचे पशु देशोदेशांतून एथें आणितात. अनेक जातींचीं कबुतरें बागेंत व घरीं बाळगलेलीं असतात. कांहीं वर्षांमागें एथें एक सिंहाची जोडी आणिली होती, ती पाहायास हजारो लोक जात असत. तसेच मोठमोठाले वाघ गाड्यांत घालून रस्तोरस्तीं फिरवीत. जिराफ, जीब्रा, गेंडा, शहामृग, सांबर, हरिण, हत्ती, उंट व सांड, असे अनेक वन आणि ग्रामपशु व पक्षी दृष्टीस पडतात. सन १८६२ च्या नवेंबर महिन्यांत एक मोठा कुत्रा विकायास आणिला होता, तो ५०० रुपयांस कोणी भाव्यानें घेतला अशी वदंता ऐकिली होती. एथें कुत्रेच सुमारें शें पन्नास जातींचे अढळतात. शिकारी कुत्रे आरबस्थानांतून येतात. त्या दर कुत्र्याची किंमत पांच पांच सहा सहा मोहरा पडत्ये. बसराई मांजर पन्नास साठ रुपयांस खपतें. हीं फार सुंदर असतात. सारांश एथील राहणारास पृथ्वीवरील सर्व जनावरें पाहयास सांपडतात.

सन १८४० त इंग्रज लोकांनीं ग्रांटरोड या ठिकाणीं एक नाटकशाळा बांधिली. तिचें नांव थिएटर. एथें पूर्वीं फक्त इंग्रज लोकांचींच नाटकें होत असत. परंतु हल्लीं मुंबईमध्यें लोकांस नाटकाचा नाद फार लागल्यामुळें ह्या ठिकाणीं हिंदु व पारशी लोकांचीं नाटकें होऊं लागलीं. मुंबईमध्यें हल्लीं चार पांच हिंदु नाटककारमंडळ्या असून त्या नेहमी नवींनवीं नाटकें तयार करीत असतात. कित्येकांचा असा समज पडला आहे कीं, नाटकांत सुधारणा होत्ये. अशा विलक्षण समजाखालीं हें खूळ माजविलें आहे. कित्येक असें ह्मणतात कीं, इंग्लंड देशांत शेंकडो नाटकी आहेत व शेक्सपियरा सारिख्या विद्वानांनीं नाटकें रचिलीं आहेत, तर आमच्या

मुलांनींच नाटकी कां बनूं नये ? परंतु तेथील नाटकी विद्वान् लोक असून ते ज्ञानवृद्धीसाठीं अनेक विषयांवर नाटकें रचितात. आमचे नाटककार ह्मटले ह्मणजे बहुधा अक्षरशत्रु असतात. यांच्या नाटकांत बहुधा सगळ्या कुचेष्टा असतात. आमच्या नाटककारांनीं सुंदर ग्रंथ रचिले असें कोठें अढळत नाहीं. संस्कृतांत पुष्कळ सुरस नाटकें आहेत. परंतु ते विद्वान् नाटककार होते; नट नव्हते. नाटकांत एकदां मूल शिरलें, ह्मणजे तें कामांतून गेलें असें समजावें. आणि ह्या प्रकारच्या नाटक्यांस इंग्लंड देशांतही प्रतिष्ठित मानीत नसतात. पूर्वीं कर्नाटक, सांगली, राजापूर, गोमंतक, गुजराथ, पुणें, वगैरे देशांतून तमासगीर लोक येऊन घरोघर दशावतारी, डफवाल्यांचा, सागडबाहुल्यांचा व खांबसूत्राचा नाच करीत; परंतु हल्लीं दशावतारी नाच एथेंच तयार होतात. नटाचें काम करणें हें सर्व लोकांच्या शास्त्रांत फार निंद्य मानिलें आहे. आणि हिंदुशास्त्रांत तर याचा फारच निषेध केला आहे. संभावित व सुशील लोक यांचा तिरस्कार करितात. असें असतां मुंबईंतील बहुतेक लोक ह्यांस फार लुब्ध आहेत, हें मोठें नवल वाटतें. मुंबईंत नाटकें सुरू जाहल्यापासून पुष्कळ मुलें बिघडलीं, व कित्येक संसार खटलें सोडून भडकून गेलीं. मुलास नाटकाचा छंद लागला, ह्मणजे तो प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही सुखांस नाडला असें समजावें. मुंबई शहरांत आईबापांनीं फार जपलें पाहिजे, कारण एकदां मुलांस दुष्ट संगति व दुर्व्यसन जडलें, ह्मणजे तीं अनिवार होऊन जातात. ह्या शहरांत विद्येचीं साधनें आहेत, त्यांच्या सहस्रपट दुराचरणप्रवर्त्तक साधनें आहेत. त्यांतून जो मनुष्य पार पडेल तोच शहाणा व सुखी असें समजावें.

घोड्यांच्या पैजा हा एक प्रतिष्ठित श्रीमंती जुगारच आहे. पैजांची जागा महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर शेतांत आहे. सुमारें दीड कोस जमिनीचा घेर या प्रित्यर्थ करून ठेविला आहे. आणि या ठिकाणीं पांच पंचवीस हजार रुपये खर्चून बंगला बांधिला आहे. याचें नांव सरतीचा बंगला.

ह्या ठिकाणीं प्रतिवर्षीं फेब्रुआरी महिन्यांत पैजा होतात. मोठमो-

ठाले प्रतिष्ठित दिवाणी व लष्करी इंग्रज कामगार, सावकार लोक व कित्येक मोंगल लोक वर्गणी देऊन या खात्याचा खर्च चालवितात. पैजांचे घोडे प्रत्यहीं या जाग्यांत फिरवीत असतात. त्यांस प्रतिदिवशीं शिकवून त्या कामासाठीं तयार करितात. ह्या एकेक घोड्यामागें शेंकडो रुपये खर्चितात. मग हे तयार झाले, म्हणजे त्यांवर स्वार होऊन पैजा मारितात. ह्या पैजांचे छंदांत कित्येक इंग्रज लोक हजारो रुपये उडवून कफल्लक होऊन बसले आहेत. हे घोडे दोन तीन पळांमध्यें दीड कोस जमिनीच्या घेऱ्यांत फेरफटका करून नेमलेल्या जाग्यांत येतात. या पैजांत घोड्यांचे धनी चारपांच हजारांची पैज मारितात. परंतु याशिवाय हजारो लोक जे ह्या पैजा पाहायास जमलेले असतात, त्यांतील कित्येक आपसांतच पैजा मारितात. असा दर पैजेचे दिवशीं या ठिकाणीं पांच पन्नास हजार रुपयांचा उघडपणें जुगार होतो. दरखेपेस एथें पंचवीस तीस हजार लोक जमतात.

कोपेनहेगेन या नांवाच्या एका पैजेच्या घोड्याची फारच स्तुति करितात. असें सांगतात कीं, या घोड्यानें धन्यास आपला तूळभार होई इतकें द्रव्य कमावून दिलें. हा घोडा पैजेंत असला म्हणजे बाकीच्या घोड्यांचे धनी भिऊन जात, आणि म्हणत कीं, ह्या सिंहापुढें आमच्या घोड्यांची डाळ कोठें शिजणार आहे? या घोड्यास वृद्धापकाळीं श्रम देऊंनयेत, म्हणून ह्याच्या धन्यानें त्यास सन १८६१ च्या मार्च महिन्यांत इंग्लंड देशांत पाठवून दिलें. याचा वृत्तांत ग्याझेट नांवाच्या वर्त्तमानपत्रांत छापला होता.

मोठमोठाले इंग्रजलोक जमून नौकांच्या पैजा मारितात. ह्याप्रीत्यर्थ यांणीं चांगल्या बोटी तयार करून ह्यांवर हुशार तांडेल नेमलेले असतात. मग नेमलेल्या दिवशीं हे इंग्रज गृहस्थ जमून आपआपल्या बोटी तयार करून अमुक ठिकाणीं ज्याची बोट प्रथम जाऊन येईल, त्याणें अमुक द्रव्य जिंकावें, असें ठरवून एकदम चारपांच बोटी समुद्रांत लोटितात. हा तमासा पाहायास शेंकडोलोक समुद्रांत व बंदरांत जमतात.

वेश्यांचे नाच हें तर भरतखंडास एक ग्रहणच लागलें आहे. यांपासून प्रत्येक शहरांत किती नासाडी होत्ये, याचें अनुमान करवत नाहीं. दुरा-

चरणी स्त्रिया सर्व मुंबईभर पसरल्या आहेत. त्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढत जात्ये. आनंदाच्या दिवशीं श्रीमंत गृहस्थांस आगतस्वागताविषयीं सन्मान देणें असल्यास ह्या प्रकारच्या एक दोन स्त्रिया आणून सभेंत उभ्या केल्यानें ते संतुष्ट होतात ! अशा कर्मणुकीशिवाय दुसरी प्रतिष्ठित कर्मणूक भरतखंडांत सांपडणें दुर्लभ, असा मुंबईंतील बहुतेक लोकांचा समज आहे. ह्यामुळेंच ह्या स्त्रिया सधन होऊन कोणासच मानीत नाहींशा झाल्या आहेत. आठ दहा वर्षांमागें डानबी सीमोर या नांवाचे एक प्रख्यात इंग्रज गृहस्थ लंडन शहरांतील पार्लमेंट सभेचे सभासद, ह्यादेशाची स्थिति पाहायास आले होते. त्यावेळीं आमच्या लोकांनीं त्यांच्या सन्मानार्थ असा एक नाच केला होता. तसाच नेपाळाहून जंगबहादूर आला होता; त्यास नाचाची मेजवानी सर अर्स्किन् पेरी यांणीं सुप्रीमकोर्टांत केली होती.

कांहीं दिवसांवर एका नाचणाऱ्या व गाणाऱ्या स्त्रीच्या मुलीचें थोतांड लग्न झालें. त्यास तिणें सुमारें चार हजार रुपये खर्च केला. ह्या लग्नाची जी वरात निघाली होती, तिच्या बरोबर मोठमोठाले दोन दोन घोड्यांचे रथ व दुसऱ्या उत्तम प्रकारच्या गाड्या सुमारें पंचवीस तीस, व तसेच साजाचे शृंगारलेले घोडे होते. आणि ज्यावेळीं ह्या स्त्रियांचा समुदाय शृंगारून बरोबर चौघडा, इंग्रजीवाजा, तासे, मरफे व इतर वाद्यें घेऊन मोठ्या कडाक्यानें रस्त्यांतून डुलत डुलत जातानां एकाएकीं दृष्टीस पडला, तेव्हां स्त्रीराज्याविषयीं पुराणांतील गोष्टींचें स्मरण झालें. असें ऐकण्यांत आहे कीं, हिणें याप्रसंगीं आपल्या जातीच्या सर्व स्त्रियांस हळद कुंकूं भरून एक एक रुप्याचा द्रोण वांटिला.

ह्या शहरांत हिंदुलोक किंचित् खाऊन पिऊन सुखी असले ह्मणजे एक दोन चाकर बाळगितात. हे चाकर श्रीवर्धन, हरणई, बाणकोट, चिपळून, रत्नागिरी, राजापूर, इत्यादि देशांतील शूद्रलोक असतात. हे घरांतील दळण, कांडण, धुणें, झाडणें, सारविणें, मुलांस संभाळणें, वगैरे सगळें काम करितात. हे लोक गरीब असल्यामुळें घरकामास फार उपयोगी पडतात. एक एका श्रीमंताच्या घरीं असे पांच पांच सहा सहा चाकर असतात. ह्यां-

स खाऊन पिऊन दरमहा एकापासून तीन रुपये द्यावा पडतो. ह्यांची संख्या मुंबईंत सुमारें तीन चार हजार असेल. हे कोणत्याही देशांतून आले, तरी ह्यांस लोक बाणकोटी असें ह्मणतात. ह्यांचीं निरनिराळीं नांवें असतात, तरी बाणकोटी ह्मटला ह्मणजे त्यास बाळू असें ह्मणतात. जेवायास घालून पगार देतात, त्यास ओला, आणि जेवण घातल्याशिवाय देतात, त्यास सुका पगार असें ह्मणतात. सुका पगार पांचांपासून सहा रुपयेपर्यंत असतो. परंतु सुक्या पगारावर ह्यांस कोणी घरचाकरीस बहुधा ठेवीत नाहींत. दुसऱ्या अनेक देशांतून शूद्र व दुसऱ्या जातींचे लोक ह्या शहरांत येतात, परंतु ह्यांच्या एवढे ते घरकामास उपयोगी पडत नाहींत. वाणी व दुसऱ्या जातींच्या लोकांत ही हे लोक आतां चाकरीस लागले आहेत. हल्लीं ते माळयाचें, मसालाचें, शिपायाचें, वगैरे सर्व कामें शिकूं लागले आहेत.

हे बाणकोटी लोक भाद्रपद महिन्यांत गणपतीच्या व गौरीच्या दिवसांत दोन चार दिवसपर्यंत अनेक तऱ्हांचीं रानटी गाणीं ह्मणून विलक्षण रीतीनें वेडेंवांकडें तोंड करून व शरीर वळवून नाचत असतात. त्यांच्या बरोबर एक ढोलकें व दोन तीन झांजा असतात; व कित्येक पायांस घागऱ्या बांधितात. ह्यांचे हे नाच केवळ रानटी आहेत. ह्या खेळगड्यांची पांच पन्नास असामींची टोळी असत्ये. ते ह्या दिवसांत आपआपल्या धन्यांच्या व ओळखीच्या गृहस्थांच्या घरीं जाऊन संध्याकाळचे नाचत असतात. त्यांस रुपया आठ आणे बक्षीस द्यावे पडतात. हे यांचे नाच केवळ निर्दोषी आहेत. आषाढ आणि श्रावण ह्या दोन महिन्यांत ते एकाद्या वाडींत बिऱ्हाड घेऊन त्यांत जमून नाच शिकतात. ते एक सारिखे आठ घटिका रात्रीपासून पहांटेपर्यंत ढोलकें वाजवून ओरडत व नाचत असतात.

बाणकोट्यांच्या आवश्यकतेविषयीं हा पुढील मजकूर दीपदर्शक नांवाच्या वर्त्तमानपत्रांत छापिला होता.

ओव्या.

पोलिसांत बाल्ये चाकर ॥ दुसऱ्या हपिसांत बाल्ये फार ॥
बाल्याविण नाहीं घर ॥ मुंबईंत पाहूं जातां ॥ १ ॥

वाल्ये साराया अंगुलीस पाणी ॥ वाल्ये बाजार देती आणुनी ॥
वाल्ये जावया वयनी मागुनी ॥ वाल्ये मुलें घ्यावया ॥ २ ॥
वाल्या पाय दाबावया ॥ वाल्या टेबल पुसावया ॥
वाल्या शिग्राम हाकावया ॥ धोत्रें धुवावयाला तो ॥ ३ ॥

जरी सरकारानें व श्रीमंत लोकांनीं गरीब लोकांसाठीं एवढा बंदोबस्त केला आहे, तरी रस्तोरस्तीं शेंकडो भिकारी फिरतात. रस्त्यावर बसून अनेक तऱ्हांचे विलाप करून व वेडीविद्री मुद्रा करून लोकांकडे द्रव्य मागतात. यांत आंधळे, पांगळे, लंगडे, लुले, म्हातारे व निराश्रित असे अनेक जातींचे लोक असतात; व कित्येक ढोंगी ही असतात. पारशी लोकांत भिकाऱ्यांची संख्या फारच थोडी असून त्यांच्या पंचाइतीकडून भिकारी लोकांचा बंदोबस्त होतो. ते परकी लोकांच्या दारीं भिक्षा मागायास कधीं जायाचे नाहींत. तसाच प्रकार बोरी लोकांचा आहे. बोरी कितीही गरीब असला तरी कांहीं आठ चार आण्याचा धंदा करील. परंतु परक्याच्या दारांत जाऊन याचना करणार नाहीं. हा या लोकांचा किती स्तुत्य आणि ग्राह्य गुण आहे. किरिस्तांव व इंग्रज लोकांतही सशक्त मनुष्य एकाएकीं भिक्षा मागायाचा नाहीं. जे अनाथ असून जर्जर झालेले असतात व अगदीं कंगाल असतील, तेच एकादे वेळीं भिक्षा मागत फिरतील. अशा स्थितींत जरी त्यांला भिक्षा मागणें प्राप्त झालें, तरी ते मोठाच संकोच पावतात.

सुमारें सन १८३३ सालांत वालुकेश्वरीं तुंबडीबावा या नांवाचा बैरागी आला होता, त्याणें मोठी जटा वाढविली होती, व तो कौपीन धारण करी, आणि त्याच्या हातांत एक मोठा तुंबा होता. याजबरोबर पांच दहा शिष्यमंडळी होती. त्याणें मोठ्या सिद्धाचा डौल घालून शास्त्री, पंडित, वैदिक यांस व दुसऱ्या ब्राह्मणांस आणि त्यांच्या स्त्रियांस व कोठ कोठें दुसऱ्या जातींच्या भिकाऱ्यांसही धोतरजोडे, पागोट्या, शेले, लुगडीं असीं उंच उंच किमतीचीं वस्त्रें वांटून दिलीं. कोणास पैठणी पागोट्या, कोणास करवतकांठी मोठाले धोतरजोडे, असें पहिल्या दिवशीं त्याणें हजार दोन हजार रुपयांचें सनंग

वांटलें. ज्या ब्राह्मणाच्या अंगावर धड फाटका पंचा दृष्टीस पडत नव्हता, तो एकदां वालुकेश्वरीं जाऊन आला ह्मणजे नवराच बनून येई. हें पाहून कित्येकांस सुदाम देवाच्या गोष्टीचें स्मरण होऊं लागलें. मग काय विचारता, मुंबईचे लोक! दुसऱ्या दिवसापासून वालुकेश्वरास यात्राच जमली. जो ब्राह्मण उठला तो वालुकेश्वराचा रस्ता धरी. तैलंगांनीं तर तेथें जाऊन धरणेंच घेतलें. कोणी बावास वारा घालीत; कोणी त्याची लंगोटी धुवीत; कोणी जटा नीट करीत. ज्या मारुतीच्या देवालयांत तो उतरला होता, त्यांत जायास रीग सांपडत नसे. हें ऐकून मुंबईंतील कापडबाजार लोटून वालुकेश्वरीं आला. वाणी, भाट्ये, शिंपी उंच उंच कापडांचें दिंड घेऊन वालुकेश्वरीं जमूं लागले. आणि माल खपविण्याविषयीं तुंबडीबावाच्या शिष्यांचें आर्जव करूं लागले. या प्रमाणें तुंबडीबावानें पांच सहा दिवसपर्यंत दहा पंधरा हजार रुपयांच्या सनंगांचा फडशा उडविला. ज्या व्यापारी लोकांकडून माल घेतला होता, त्यांस प्रथम थोडें थोडें द्रव्य पोंचविलें. तें द्रव्य तो तुंबडी भरून आणून देई. आणि लोकांस असें दाखवी कीं, मी मोठा सिद्ध आहें, आणि हें द्रव्य ह्या तुंबडींतून उत्पन्न करितों. मग काय पुसावयाचें आहे? मुंबईंतील शेट सावकार जो ह्मटला तो तुंबडीबावाच्या दर्शनास जाई. परंतु शेवटीं बावानें आपला कावा साधिला. आठ पंधरा दिवस मुंबईंत याप्रमाणें धामधूम करून सावकार लोकांकडून दहा वीस हजार रुपयांचा माल लुटून शिष्यांसहवर्तमान रात्रीचा पळून गेला. सावकारांच्या हातीं तुंबडी देखील लागली नाहीं. या प्रतीचे ढोंगी लोक या शहरांत येऊन भोळ्या लोकांस धत्तुरा दाखवून चालते होतात, तरी लोकांचें खूळ जाऊन हुशार होत नाहींत. तो गेल्यानंतर हा तुंबडीबावा पुष्कळ ठिकाणीं लोकांस ह्याचप्रमाणें ठकवून गांवोगांवांतून पळून जात असे, असें बोलूं लागले.

भिक्षेचें खूळ हें हिंदु आणि मुसलमान लोकांत फार माजलेलें आहे. या लोकांत बळकट, सदृढ व मल्लां सारिखे जोरावर लोक निर्लज्जपणें अनेक भिषांनीं भिक्षा मागायास दारोदार फिरतात. कोणी बैरागी, कोणी गोसावी, कोणी सन्न्याशी, कोणी शिवहरे, कोणी ढवळेबावा, कोणी कोवळेबावा, कोणी

ब्रह्मचारी, कोणी दिगंबर, कोणी परमहंस, कोणी भजनीबावा असे अनेक वेष घेऊन घरोघर हिंडून लोकांस त्रास देतात. हिंदु लोकांत सर्व जातींचे लोक भिक्षा मागणारे अढळतात. हे लोक भिक्षा मागणें हें एक आपलें कर्त्तव्यकर्मच आहे, असें मानितात. तैलंगी, दक्षिणी व गुजराथी ब्राह्मणां पैकीं शेंकडो भिकारी घरोघर कोरान्न मागत फिरतात, म्हार, चांभार यांत देखील संतांचा वेष घेऊन दारोदार भिक्षा मागणारे पुष्कळ. म्हार लोक चोखामेळा, व चांभार रोहिदास, यांच्या नांवावर भिक्षा मागतात. वाणी, शिंपी, हे नामदेव, तुकाराम यांच्या नांवावर भिक्षा मागतात. हे लोक काखेस झोळी लावून सकाळचे तांदूळ मागत फिरतात, व संध्याकाळ झाला ह्मणजे विणा आणि फाणस घेऊन दोहरे, पवाडे व पदें ह्मणत दारोदार दिडकी दुगाणी मागत फिरतात. या प्रमाणें सकाळपासून मध्यरात्रपर्यंत भिकाऱ्यांचा मुंबईंत लोकांस फार उपद्रव आहे.

कांहीं दिवसांवर एक तेलीराजा आला होता. त्याचा वेष व डौल पाहून तर मोठेंच नवल वाटे. तो हिंग्लाज देवीचा भक्त, आपण हिंग्लाजपुरीहून आलों आहे, असें सांगे. त्याजबरोबर दोघे शिष्य होते, ते त्याचा इतमाम राखीत. त्यानें डोकीस रुमाल बांधला होता, तेलानें चिप्प भिजलेला झगा अंगांत घातला होता, व धोतर नेसला होता, त्यांतून ही थपथपा तेल गळत असे. तो लोकांच्या दारोदार जाऊन उभा राही, ह्मणजे त्याचे शिष्य त्याच्या अंगावर तेल टाका किंवा त्यास तेलाची अंघोळ घाला असें सांगत. कित्येक लोक असें करून त्याची पूजा करून त्याच्या पायां पडत! व त्यास द्रव्य व शिधा देत. मग तो त्यांला कांहीं भविष्य सांगे. त्याची विलक्षण मूर्त्ति पाहून लोक चकित होत. तो उभा राहिला ह्मणजे त्याच्या अंगांतून तेलाच्या धारा निघत. ह्या प्रकारचीं मुंबईंत नवींनवीं ध्यानें येतात. आणि आमचे कित्येक लोक त्यांच्या भुलथापीस भुलून फसून जातात.

पंढरपुराचें माहात्म्य वाढल्यापासून संतांचा वेष धरून भिक्षा मागण्याचें थोतांड हिंदुलोकांत फार माजलें आहे. तशांत मुंबईंत तर सांगायासच नको. जो उठला तो टाळ टिपरी घेऊन धांवतो. या शिवाय देशोदेशचे भिकारी

येऊन या शहरांत जमतात. कित्येक बायका संतिणी होऊन कथा व भजन करितात, भिक्षा मागतात, व बरोबर शिष्यांचा मेळा घेऊन समारंभानें फिरत असतात. सन १८३८ मध्यें एक संतीण आली होती. तिच्या एथें पुष्कळ ठिकाणीं कथा झाल्या. ती रामनवमीच्या नवरात्री एकसारिख्या आत्माराम शिंप्याच्या देवळांत कथा करी. ही बाई बालविधवा होती. ज्या लोकांत भिकारी फार ते लोक उत्तरोत्तर गरीब होत जातात, असें एका सुज्ञ व्यवहारशास्त्रज्ञ इंग्रज विद्वानाचें मत आहे. हें वास्तविक आहे. पाहा! दुसऱ्या लोकांपेक्षां हिंदु लोकांची स्थिति उत्तरोत्तर वाईट होत चालली आहे. याचें कारण ही भिकारसंख्या. जर कोणी खंडी दीड खंडी तांदूळ घेऊन मूठ मूठ घालण्याचा बेत करून दारांत बसला, तर संध्याकाळपर्यंत ते खपून जातील. इतकी निकृष्ट प्रतीच्या भिकाऱ्यांची संख्या मुंबईंत जमली आहे. यांत आळशी, लबाड व लुच्चे असतात. यांवर असें कवन आहेः—

दहापांचमिळूनएकठायीं करोहरकांहीं ॥
मिळवूंपोटालाबेलाशक, होऊंसंतचलामुंबइला ॥
नकोविद्याध्यायन सोपेंसोंगकरावें ॥
धडधाकटगोरापानचेलाज्वानत्याणेंपुढेंचालावें ॥
बाकीचेअवघेसाधकशिष्यबनावे ॥
एकसजवुनीदेवतार्चन नित्यभजनपुढेंचालावें ॥
तंबोरीचिपळ्याटाळ माजवुनीगोलपुढेंनाचावें ॥
ढोलांचागलबला कांहींजणांनींऐकावें ॥
कंठीदारआंगींबंडीमोठीमोठीशेंडीघेरराखावे ॥
मोठ्याप्रातःकाळींउठूनसाऱ्यांनींझटूनस्नानकरावें ॥
भरवस्तीपाहूनिगल्लीछत्रीखालींवावानेंचालावें ॥
पंखेरुमालशिष्यानेंवागवावे ॥
दिनचर्याझोळीवरपडूनीअपारधान्यमिळवावें ॥
तेंविकूनीलालकपडेझोळीलाघ्यावे ॥

धर्मनिष्ठतेथीललोकसंपादावे ॥
आणितेपैसेभांगतमाखूसजाळावे ॥

हें कवन बरेंच मोठें असून यांत कोवळेबावा, ढवळेबावा इत्यादिकांचें यथार्थ वर्णन केलें आहे, परंतु त्यांत कोठेंकोठें बीभत्स शब्दांचा उपयोग केला आहे, ह्मणून तें सर्व एथें उतरून घेतलें नाहीं. मुंबईत अशा वर्त्तणुकीचे बावा पुष्कळ आहेत. हें कवन गुजाबा नाना ह्मणून एक ब्राह्मण होता, त्याणें केलें होतें. तो असीं कवनें पुष्कळ करी.

मुंबईत स्थायिक असे गोसावी व हरिदास पुष्कळ आहेत, परंतु श्रावण महिन्याच्या अखेरीस व रामनवमीच्या सुमारास या लोकांचा समुदाय एथें देशोदेशांतून जमतो. याचें कारण कित्येक हिंदु गृहस्थांचे घरीं गणपतीचा उत्साह एथें मोठ्या समारंभानें होतो. ह्या दिवसांत कोणी एक, कोणी दोन, अशा आपआपल्या सामर्थ्यानुसार कथा करवितात. ह्या कथांप्रीत्यर्थ त्यांस बरेंच द्रव्य मिळतें. कित्येक हरिदास विद्वान् व चांगले वक्ते असतात. त्यांस दर रात्रीस शें दीडशेंपर्यंत रुपये मिळतात. परंतु साधारण असला तर त्याची दहा वीस रुपये विदागी होत्ये. यांतून कित्येक सवड सांपडली असतां समारंभानें चाकरांचे काखेस झोळी लावून आपल्या हातांत विणा, व झांज मृदंगादि वाद्य सरंजाम बरोबर घेऊन दारोदार भिक्षा मागतात. कित्येक एकाद्या देवालयांत संध्याकाळची महिना दोन महिने कथा करितात, व सकाळच्या प्रहरीं धोंडभट्टी करून बरोबर झांज, मृदंग, विणा, टाळ, व एक दुसरा नांवाचा शास्त्री बरोबर घेऊन भिक्षा मागत फिरतात. घरांतून बाहेर निघतेवेळीं थोडासा बुका, एक दोन रुपये, अधेल्या, पावल्या, चवल्या, असें नाणें एका ताटांत घालून मोठ्या समारंभानें शाल अंगावर घेऊन बाहेर निघतात. मग घरोघर जाऊन द्रव्य गोळा करितात. ह्या प्रकारच्या भिक्षेस महाभिक्षा ह्मणतात. व कित्येक महायात्रेस जाण्याचें निमित्त सांगून लोकांकडून द्रव्य हरण करितात.

कांहीं वर्षांमागें ह्या शहरांत आत्माराम बावा या नांवाचे संत होते. यांच्या अंगीं साधूंचीं लक्षणें असून हे फार दयाळू होते. हे परमार्थ-

बोधक व सुरस असी कथा करीत असत, असें सांगतात. यांच्या अंगीं उदारपणा फार होता. ह्यांणीं आपलें आयुष्य सत्कर्मांत घालविलें. ह्यांस सयाजी महाराजांनीं बडोदें मुकामीं ५०० रुपयांचा गांव इनाम दिला आहे. ह्यांणीं पालवाच्या रस्त्यावर तीस चाळीस हजार रुपये खर्चून रामाचें देवालय बांधिलें आहे. ह्या साधूस मुंबईंतील व इतर देशांतील लोक फार भजत. ह्यांची नेमनिष्ठा, निर्लोभता आणि उदारबुद्धि पाहूनच लोकांस यांची सेवा करावीसी वाटे. त्यांला लोक हजारो रुपये देत असत. ते सर्व ते गरीब गुरिबांस देण्यांत व दुसरा धर्म करण्यांत घालवीत. सन १८३६ च्या सुमारास ह्मणजे शके १७५८ त श्रावण वद्य ७ स हे परोपकारी साधु समाधिस्थ झाले. त्या वेळीं त्यांचें वय सुमारें नव्वद वर्षांचें होतें, असें सांगतात, परंतु ते नेमनिष्ठेंत मोठे सावध असत. त्यांची समाधि रामाच्या देवालयाच्या समोर सभामंडपांत आहे. ह्या देवळास आत्माराम बावाचें ठाकूरद्वार असें ह्मणतात. हें देऊळ बांधावयास मुंबईंतील गृहस्थांनीं त्यांस द्रव्याची मदत केली.

गोसावी, बैरागी व सन्न्यासी, यांचा समुदाय प्रतिवर्षीं मुंबईंत येत असतो, व कित्येक वर्षोवर्षीं एथेंच गांजा गोळी पिऊन पडलेले असतात. मुंबादेवी, भुलेश्वर, बाबुलनाथ, गांवदेवी, भवानीशंकर, महालक्ष्मी, वालुकेश्वर या ठिकाणीं ते राहतात. व सकाळ संध्याकाळ भिक्षा मागायास मात्र गांवांत येतात. कित्येक सर्वकाळ धुमरी पेटवून गांजा व भांग पितात, व अफीण खात बसलेले असतात. देवळांत जाणारे लोक त्यांस जें कांहीं देतात, त्यावरच ते निर्वाह करीत असतात. व त्यांचे शिष्य शहरांत येऊन जें कमावून नेतात, त्यांतूनही त्यांस गुरुदक्षिणा मिळत असत्ये.

पंचाक्षरी, देवऋषी, भगत, सामुद्रिक लक्षणें पाहाणारे, कानोबाचा, खंडोबाचा व इतर देवांचा आणि भूतांचा अंगांत अवसर आणणारे धुतारे, सर्व मुंबईभर पसरलेले आहेत. बहुतेक हिंदु लोकांचा यांवर विश्वास असतो. कोणी दोरा बांधितात, कोणी विभूत चोळितात, कोणी अंगारा देतात, कोणी उतारा काढितात, कोणी तांदूळ खायास देतात, कोणी नुसतेंच पाणी मंत्रून त्या-

वयास देतात, परंतु त्यांच्या थोतांडाविषयीं कित्येकांच्या अजून कांहींच लक्षांत येत नाहीं, हेंच नवल.

दोन तीन घटिका रात्र असतानांच ह्या शहरांत भिकारी फिरायास लागतात. माणसास माणूस दिसायाचे पूर्वीं प्रथम पाऊड येतो. हा लंगोटी नेसतो, आणि डोईवर घोंगडी घालून हातीं काठी घेतो, व काखेस झोळी लावितो. हा रस्त्यावर अर्ध्या हाकेच्या अंतरावरूनच पाऊडआला, पाऊड आला, अशा मोठ्यानें दहावीस हाका मारितो. ह्याच्या ह्या आरोळ्या बिछान्यावर निजलेलें असतानां कानीं पडल्या ह्मणजे गनीम आल्यासारिखी एकाएकीं भीति उत्पन्न होऊन छाती धडधडायास लागत्ये. हा लोकांच्या दारोदार उभा राहून अनेक तऱ्हांचे शब्द काढून एकसारखा बडबडत असतो. तो या प्रमाणें लोकांस उपदेश करितो. "अरे कोणी आपल्या वडिलांच्या नांवानें रामपहारामध्यें धर्म करा; कोणी आपल्या देवधर्माच्या नांवानें वस्त्रदान करा; कोणी आपल्या पुण्यासाठीं पैसा धर्म करा; कोणी आपल्या आईबापाच्या नांवावर धर्म करा." इतक्यांत कोणी दुगाणी, पैसा, फाटकी चोळी व कांहीं चिरगूट दिलें असतां चक्रासारिखा फिरून उड्या मारितो, आणि किंचित् मंद स्वरानें असें ह्मणतो. "पाऊड पावला जोगाईच्या अंबाबाईला; पाऊड पावला कोल्हापुरच्या महालक्ष्मीला; पाऊड पावला जेजूरीच्या खंडोबाला; पाऊड पावला पंढरीच्या विठोबाला; पाऊड पावला वाडीच्या नरसोबाला; पाऊड पावला इंदुरच्या अहिल्याबाईला; पाऊड पावला देहूच्या तुकोबाला; पाऊड पावला राजापुरच्या ह्मसोबाला; पाऊड पावला चांभारगोंदेच्या सट्वाईला; पाऊड पावला इंदापुरच्या धोपेश्वराला." अशीं शें दोनशें तोंडास येतील, तीं नांवें घेऊन बडबडत असतो. कुणबी, घांटी, मराठे, व वाणी लोक यांस फार भजतात. हा मोठ्यानें आरडायास लागला ह्मणजे कित्येक भोळ्या लोकांस असें वाटतें कीं, हा कोणी सिद्ध आला आहे. मग कोणी पैसे, कोणी तांदूळ, कोणी जुनी चोळी, कोणी लुगडें, कोणी अंगरखा, कोणी बंडी, असीं चिरगुटें देतात. ह्याप्रमाणें दोन तीन घटिका दिवस येईपर्यंत हा दहावीस चिरगुटें, दोन चार आण्यांचा खुर्दा, व पायली दीड पायली तांदूळ घेऊन जातो.

पाउडाच्या हाकाट्या चाललेल्या असतानांच वासुदेव येतो. ह्याच्या डोकींत मोरांच्या पिसांचा मुगूट, अंगांत एक फाटकासा लांब झगा आणि हातावर धोतराची घडी, व फाटक्या चिरगुटांची गांथण असत्ये. याच्या काखेला झोळी लावलेली असून तो डाव्या हातानें टाळ आणि उजव्या हातानें टिपऱ्या वाजवीत असतो. ह्याच्या पायांमध्यें नेपुरें व चाळ बांधलेली असत्ये. असें सोंग घेऊन तो रस्त्यांतून हाकाट्या मारीत व टिपऱ्या वाजवीत नाचत नाचत येतो. आणि अनेक तऱ्हांचे शब्द करितो. हा पाउडासारिखाच बडबड करीत सुटतो. त्यामध्यें कांहीं अशीं वाक्यें असतात. "धर्म केला कर्ण राजानें; धर्म केला राजा धर्मानें; धर्म केला रामचंद्रानें; धर्म केला अहिल्याबाईनें; धर्म केला गोपिकाबाईनें; धर्म केला चांगदेवानें; धर्म केला दामाजीपंतानें; धर्म केला पुंडलिकानें; धर्म केला जनाबाईनें; इत्यादि."

पाउडाची आणि वासुदेवाची बडबड आटपायाच्या संधींतच नंदीबैल घेऊन पांगूळ येतो. हे तिघेजण एकाच दिवशीं एकाच ठिकाणीं येतात असें नाहीं. परंतु त्यांच्या येण्याचा समय बहुतकरून एकच असतो. एकादे वेळीं वासुदेव आणि पांगूळ एकाच ठिकाणीं गोंधळ घालूं लागतात. परंतु बहुधा एकाची गडबड चाललेली असतां दुसरा तेथें जायास धजत नाहीं. याचें कारण उघडच आहे कीं, त्याची तेथें मनाजोगती बिदागी होत नाहीं.

पांगुळाबरोबर ढोलकें वाजविणारा एक पोऱ्या आणि एक नंदीबैल असतो. त्याला कोणी पांगूळ बैल व कोणी घणसा बैल असें ह्मणतात. ह्या बैलाच्या गळ्यांत लहान मोठ्या अशा पन्नास साठ घांटा व पायांत झांजरे असतात. शिंगांस अनेक रंगांच्या चिंध्यांचे गोंडे लाविलेले असतात. ह्या शिवाय याच्या पाठीवर दोन अडीच मण वजनाचीं तऱ्हतऱ्हेचीं चिरगुटें टांगलेलीं असतात, व कपाळावर पितळीची महादेवाची किंवा मारुतीची मूर्त्ति बांधलेली असत्ये. हाच याचा शृंगार. मग ढोलकें वाजवून जेव्हां तो नंदीबैलास नाचवितो, आणि तोंडानें मोठी परवड गातो, तेव्हां कानटाळे बसून जातात. आपण जमिनीवर उताणा निजून त्या नंदीला आपल्या छातीवर चौंपायांनीं उभा करितो. अशीं अनेक तऱ्हांचीं ढोंगें करितो. पहांटेच्या प्रहरीं ह्या पां-

गुळाचे कर्कश शब्द, ढोलक्याचा आवड धोवड नाद, व नंदीच्या घंटांचा खणखणाट, असे दोन तीन कलकलाट होऊं लागल्यामुळें विचारी, विद्यार्थी व अशक्त लोकांची मोठी हानि होत्ये.

कांहीं वर्षांमागें पहांटेस एक थंडोजी बावा मोठे सूर काढून रस्तोरस्तीं फिरत असे. तो ओलें धोतर नेसे व पांघरी, आणि डोकीस कण्हेरीच्या पानांचा एकेरी टोप घालून लोकांच्या दारासमोर उभा राहून आपल्या शिष्यांकडून अंगावर थंड पाण्याचे घडे ओतून घेई. ह्याच्या ह्या फेऱ्या बहुतकरून थंडीच्या दिवसांत होत. आणि ज्या दिवशीं मोठीच थंडी व पाऊस पडे, त्या दिवशीं तर हा बावा हटकून फारच लवकर उठून फिरे. आणि पुष्कळ पाणी अंगावर ओतून घेई. लोक त्याची संभावना कशी काय करीत, तें बराबर समजण्यांत आलें नाहीं. हे लोक अलीकडे कोठें अढळत नाहींत.

ही गोष्ट आनंदाची आहे कीं, हे लोक अलीकडे दिवसानदिवस कमी होत चालले आहेत. ह्या दहा पंधरा वर्षांत तर नंदीबैल व थंडोजीबावा कोठें दृष्टीस पडलेनाहींत. अलीकडे लोक सुधारल्यामुळें ह्या लोकांस फार देईनातसे झाले असावे, किंवा ह्या लोकांसच आपल्या धंद्याचा कंटाळा येऊन ते तो सोडूं लागले, हें कांहीं समजत नाहीं.

अनेक तऱ्हांचे अघोरी लोक मुंबईंत पुष्कळ येत, तसे आतां येत नाहींत. नानकपंथी ह्मणून कित्येक भिकारी येत. ते हातीं दोन शिसवी लांकडाचे गुळगुळीत सोटे घेऊन वाजवीत, तोंडानें बडबड करीत, आणि जबरीनें दुकानदारांकडून पैसा पैसा घेत. कोणी न दिला तर त्यास अद्वातद्वा बोलत, व मोठयानें बीभत्स शिव्या देत. तसेच दुसरे अघोरी लोक येत. त्यांच्या बरोबर एक काठयांची चौकट असे, ती घेऊन दारोदार फिरत, आणि कोणी पैसा न दिला तर बरोबर पोऱ्या असे, त्यास त्या चौकटीवर निजवीत. कोणी छातींत सुरी भोसकून घेत, कोणी गालास टोपण लावीत, व कोणी जिभेस छिद्र पाडून दोरी घालीत. कोठें पांच पंचवीस हिजडे लोकांची टोळी जमून येई, आणि अनेक जातींचे अभद्र शब्द काढून टाळ्या पिटीत, व मोठे हेळे काढून दुकानदारांकडून जबरीनें पैसा दोन पैसे घेत. ह्यांचा जुलूम लोकांवर इ-

तका होता कीं, त्यांच्या तोंडांतून आलेलें द्रव्य घेतल्याशिवाय दारांतून उठत नसत. कोलवणांतील कित्येक गोसावी अनेक ढोंगें करून येत. कोणी तोंडांतून पोटांतील आंतडीं बाहेर काढून दाखवीत. अशीं अनेक अघोर कर्में करून लोकांस भोंदून द्रव्य घेऊन जात. हीं सर्व अघोर कृत्यें इंग्रज लोकांनीं हळूहळू मोठ्याच चातुर्यानें शहरांतून काढून टाकिलीं.

सुमारें चाळीस वर्षांमागें एथें एक बैरागी आला होता, तो पांच हजार रुपयांची संभावना करून द्या, असें लोकांस सांगे. ते त्यांणीं त्यास दिले नाहींत, ह्मणून तो मुंबादेवीच्या तळ्याच्या मध्यभागीं जो खांब रोविलेला आहे, त्यावर जाऊन उपडा पडला, आणि कांहीं केलें तरी उतरेना. कोणी हजार, कोणी दोन हजार रुपये देऊं केले तरी तो ऐकेना. तो तेथें सतत दोन दिवसपर्यंत होता, असें सांगत. मग कोणी भोळ्या व भिव्या सावकार लोकांनीं त्याचें मोठें आर्जव करून व त्यास द्रव्य देऊन खांबावरून उतरून आणिलें. अशीं एथें अनेक थोतांडें येत असत. परंतु हल्लींच्या काळीं जर कोणी तसें केलें असतें, तर फार्जेट साहेब त्यास एका घटिकेंत कुलाब्याच्या दांडीचा रस्ता दाखविते.

बैरागी व बैरागिणी रस्तोरस्तीं फिरून अनेक तऱ्हांचे दोहरे ह्मणत असतात. त्यांतील थोडेसे एथें उतरून घेतले आहेत.

चंदनकीभलीचीपडी गाडीभरानकाट ॥
दाताकीभलीझोपडीसुमकानभलानगाम ॥
अजगरनकरेचाकरीपंचीनकरेकाम ॥
दासमलूकाएककहेसबकादाताराम ॥
मायामरेनमनमरेमरमरगयेसरीर ॥
आशातिस्नानामरेकहगयेदासकबीर ॥
मायामेरेरामकीलूटसकोसोलूट ॥
अंतकालपछतावगेप्रानजायगेछूट ॥
शीतापतकीकोठडीचंदनजडेकवाड ॥
तालाकूचीप्रेमकीखोलोकिस्नमुरार ॥

तसेच मुसलमान लोकांचे फकीरही दिल्ली, मक्का, सिंध, काबुल कंदहार, हैदराबाद, पंजाब वगैरे शहरांतून शेंकडो येतात. हे भेंडीबाजारांत मशीद आहे तेथें व दुसऱ्या मशिदींत उतरतात. तेथें नाखुदा व दुसऱ्या श्रीमान् मुसलमान लोकांकडून त्यांस खाणें मिळत असतें. व ते सकाळ संध्याकाळ सर्व मुंबईभर कबिराचे व दुसरे हिंदुस्थानी दोहरे व अनेक तऱ्हांचीं गाणीं ह्मणून द्रव्य गोळा करितात. त्यांतही कित्येक दोरे व मंत्रून पाणी देणारे व धंतरमंतर करणारे असतात. कित्येक हिंदु व पारशी फकीरलोकांस जमवून पैसे वांटतात. यांचा असा समज असतो कीं, दुसऱ्या भिकाऱ्यांस देण्यापेक्षां मुसलमानांस धर्म केला असतां विशेष पुण्य आहे! कित्येक फकीर हिंदु लोकांच्या दारीं भीक मागायास येतात, तेव्हां राम कृष्ण इत्यादि देवांचे दोहरे व पदें ह्मणून द्रव्य मागतात. हें केवळ हिंदु लोकांस फुसलावून द्रव्य काढण्यासाठीं ढोंग असतें. आंतून ते हिंदु धर्माचे मोठे द्वेष्टे व स्वभावाचे क्रूर असतात. जे फकीर मशिदींत राहतात, त्यांशिवाय कित्येक झोंपड्या बांधूनही राहतात. हिंदुलोक मुसलमानांच्या देवास भजतात, परंतु मुसलमान प्राण गेला तरी हिंदूच्या देवास भजणार नाहींत.

दुसऱ्या भिकाऱ्यांचें एक खूळ अलीकडे फार माजलें आहे, आणि ते कोण ह्मणाल तर दक्षिणेंतील ढोंगी वतनदार. हे निजामाच्या व दुसऱ्या मराठी राजांच्या राज्यांतील थोतांडी मराठे, वाणी, किंवा ब्राह्मण लोक असतात. कोणी कुळकरणी बनून गळ्यांत लेखणी बांधितो; कोणी पाटेल बनून कंबरेस हिशेबाची चोपडी बांधितो; कोणी देशमुखाचें सोंग घेऊन हातीं बेडी घालितो; कोणी देशपांड्या होऊन एका पायांत लोखंडाची सांखळ घालितो; कोणी जमीनदार होऊन गळ्यांत नांगर बांधितो. अशीं अनेक सोंगें करून खोटीं कागदपत्रें बनावून बायका मुलांस घेऊन सहपरिवार रस्तोरस्तीं फिरून द्रव्य मागतात. आणि सांगतात कीं, कोणास हजार, कोणास पांचशें, असे रुपये सरकारांत देणें आहे, ह्मणून त्यांस बेडी घातली आहे, व त्यांचे आईबाप, बायका पोरें व भाऊबंद कैदेंत आहेत. यांच्या बायका व हे उच्च स्वरानें मोठे हेळे काढून दुःखनिवेदनार्थ विलक्षण गाणीं ह्मणत असतात.

कावड खांद्यावर घेणारे व पटावरील चित्रें दाखविणारे तेलंगणांतील भिकारी व त्यांच्या बायका रस्तोरस्तीं फिरतानां अढळतात. कोणी पांच दहा गाई बरोबर घेऊन त्यांच्या पोषणार्थ कांहीं द्यावें, ह्मणून लोकांच्या दारोदार फिरून द्रव्य गोळा करितो. असे अनेक ढोंगी लोक ह्या शहरांत पदोपदीं त्रास देत असतात.

पिंगळे, मेंढे जोशी, गोंधळी, वाघ्ये आणि कानफाटे प्रतिदिवशीं प्रत्येकाच्या दारापासीं एक दोघे दृष्टीस पडतातच. तशाच खंडोबाच्या मुरळ्यांच्या टोळ्या रस्तोरस्तीं फिरतात. ह्या दुष्ट स्त्रिया धर्माच्या मिषानें मोठाच अनाचार करितात. असल्या थोतांडाच्या योगानें लोक कुमार्गांत मात्र पडतात. अनाचार प्रवर्त्तक गोष्टी ह्या शहरांत फारच आहेत. आणि लोक अशांत द्रव्य घालून धर्म केला असें मानून संतुष्ट असतात. ह्यास काय ह्मणावें ! बहुतेक भिकारी हालमस्त असतात.

पहांटेस गोंधळी लोकांची गर्दी असत्ये. ह्यांचें माहात्म्य नवरात्रांत फार असतें. हे गळ्यांत कवड्यांच्या माळा घालून अंगांत तेलानें भरलेला लहानसा झगा किंवा अंगरखा घालतात, आणि हातीं मोठा जळता कांकडा घेऊन जिकडेतिकडे नाचत असतात. यांच्या काखेस तेलाचें बुदलें असतें, व बरोबर तुणतुणें वाजाविणारा एक पोऱ्या असतो. हे लोक अनेक तऱ्हांचीं भवानीचीं गाणीं ह्मणतात. "उदोभवानी, अंबाबाईचा जोगवा" हें यांचें बिरीद असतें.

ह्या शहरांत देशोदेशांतून शेंकडो आंधळे येतात, आणि ते सकाळपासून आठ दहा घटिका रात्रपर्यंत अनेक तऱ्हांचे स्वर काढून भिक्षा मागत फिरतात. कोणी बरोबर एक दोन गाई घेऊन जातात. कित्येक एकमेकांच्या खांद्यावर हात ठेवून आठ दहा असामींची माळ करितात. कित्येक दोघी दोघी बायका देखील करितात. मागें एथें दोन ही पाय लुले पडलेला असा भिकारी रहात असे, तो रस्त्यांतून जनावरासारिखा चालून भिक्षा मागत फिरे. आणि प्रतिदिवशीं रुपया दोन रुपये कमावी. त्याणें तीन बायका केल्या होत्या.

आश्विन महिन्यांत नवरात्राचे नऊ दिवस कित्येक वाडवळ, गुरव, व दुसऱ्या जातींचे शूद्र लोक जोगवा या नांवानें भिक्षा मागत फिरतात. हे प्रतिष्ठित भिकारी ह्या दिवसांत सहकुटुंब सहपरिवार प्रत्येकाच्या दारीं जाऊन मूठ मूठ तांदूळ जमा करितात. ग्रहणाच्या दिवसांत म्हार, मांग धेड व हलालखोर "दे दान सुटे गिराण, दे दाता दान सुटे गिराण" असें ह्मणत ग्रहण लागल्यापासून सुटेपर्यंत सर्व मुंबईभर फिरत असतात.

जन्मपत्रिका, यादवानें, वर्षफळ, व त्रैमासिक फळ करणारे गुजराथी मोत्याळे ब्राह्मण एथें पुष्कळ वर्षांपासून राहत. त्यांची वस्ती बहुत करून अंतोबा गोसाव्याच्या आणि अनंतऋषीच्या वाडींत असे. सांप्रत यांची संख्या खडत चालली आहे; कारण इंग्रजी विद्येचा नगाऱ्या खाल यांच्या ज्योतिशाच्या टिमटिम्याचा नाद उत्तरोत्तर मंदावत चालला आहे.

कांहीं वर्षांमागें हिंदु, पारशी, व यहुदी लोक जन्मपत्रिकेवर फारच विश्वास ठेवीत, सबब यांचा धंदा चांगला चाले. कोणी कोणी शें दीडशें रुपये खर्चून जन्मपत्रिका करून घेत. आणि ह्या पत्रिका ह्मणजे साक्षात् ब्रह्मदेवाचा लेख आहे असें मानीत. किंचित् आलस्य झाला किंवा कांहीं हानि झाली कीं, जन्मपत्रिकेचा पुडका जोशीबावाचें घर शोधायास जाई. ही एक एक पत्रिका दीड दीड दोन दोनशें हात लांब असून तिच्या प्रारंभीं तुलसीचें झाड किंवा पिंपळाचा वृक्ष काढिलेला असतो. आणि आंत अनेक तऱ्हांचीं राशिचक्रें, ग्रहांचीं स्थानें व कुंडलिका काढून त्या चित्रविचित्र रंगांनीं रंगविलेल्या असतात. कित्येक नव्या केलेल्या जन्मपत्रिका सुमुहूर्त्तानें घरीं आणवून जोशीबावाकडून वाचवून घेत; आणि तिची पूजा करीत. मग जोशीबावाची चांगल्या रीतीनें संभावना करीत. यांचा मोड होण्यास बहुधा हीं मुख्य कारणें झालीं— इंग्रजी शाळा आणि दवाखाने.

प्रकरण १४.

इंग्रज लोकांचीं देउळें— पोर्टुगीझ् लोकांच्या इगर्जा व खुरुस— हिंदुलोकांचीं देवालयें— श्रावक लोकांचे डेरे व यती— कामाठी लोकांचीं राउळें— मुसलमान लोकांच्या मशिदी व पीर— बेनी इस्राएल व यहुदी लोकांचे सिनेगाग (मशिदी) व त्यांचा इतिहास—पारशी लोकांच्या अग्याऱ्या—निरनिराळ्या लोकांचे सण—कपिलाषष्ठी—देवीचीं गाणीं— कानोबाचे मठ—गणेश चतुर्थी— दिपवाळी— मोहरम— यात्रा व जत्रा—उरूस—मिशनारी— परमहंस मंडळी— विष्णु बावा ब्रह्मचारी.

पुष्कळ वर्षांपासून मुंबईखात्यांत इंग्रज लोकांचा उपाध्याय व उपदेशक असा कोणी नव्हता, अथवा एथें त्यांचें देऊळ ही नव्हतें. सन १७१४ मध्यें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांनीं रेवेरेंड रिचर्ड काब यांस धर्माध्यक्ष पाठविलें. सन १७०० त या बेटावर गव्हर्नेर सर निकोलास वेट होते, त्यांनीं इंग्लंडदेशांत कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस असें लिहून पाठविलें होतें. " मेहेरबानी करून मुंबईस एक बैबल् (धर्म पुस्तक) व दोन प्रार्थनेचीं पुस्तकें पाठवावीं. " कोटांतील मोठें देऊळ बांधण्याचें काम यांच्याच कारकिर्दींत सुरू झालें होतें; परंतु तें मि० चार्लस बून यांच्या कारकिर्दींत मिस्तर काब यांच्या श्रमानें सिद्धीस गेलें. यास कथीड्रल असें ह्मणतात. या देवळाची उस्तवारी करण्याच्या खर्चाची वार्षिक नेमणूक असावी असा विचार करून असें ठरविलें होतें. जो माल मुंबई बंदरांत येईल, त्याजवर शेंकडा आठ आणे जाजती जकात घेऊन जें द्रव्य जमेल तें देवळाच्या वार्षिक खर्चास लावावें. सरकारी दप्तरांत पुढील नोंद सांपडत्ये. " सन १७३३ च्या

जकातीचा बसूल २,६७५, आणि सन १७३४ चा वसूल ८,८९३ रुपये देवळाचे कारभारी यांचे स्वाधीन केला."

इंग्रज लोकांचें कथीड्रल हें सर्वांत मोठें. हें तयार करायास तीन वर्षें लागलीं. आणि तें १७१८ मध्यें बांधून तयार केलें. हें बांधायास गव्हर्नर मिस्तर बून यांनीं पुष्कळ द्रव्य देऊन जी मोठी घांट यांत वाजते, ती दिली. तीवर याचें नांव व शक लिहिला आहे. त्यांणीं आपलें वजन खर्चून दुसऱ्या इंग्रज लोकांकडून वर्गणी जमा केली. कंपनी सरकारानें यास १०,००० रुपये दिले. ह्या देवळास सर्व खर्च ५३,९९२ रुपये बसला. यांत एक मोठें तंतुवाद्य आहे, तें प्रत्येक आदित्यवारीं देऊळ भरतें, त्या वेळीं वाजवितात.

सन १८३८ त ह्या देवळाचा जीर्णोद्धार करून तें उंच वाढविलें. त्यावेळींही वर्गणी करून द्रव्य जमविलें होतें. ह्याच्या चहूंबाजूंस घड्याळ आहे. त्यांत तास, अर्धतास, पावतास, अशीं वाजतात. ह्या देवळांत नामांकित इंग्रज लोकांच्या कबरी आहेत. त्यांत एक डंकन साहेब गव्हर्नर यांची आहे. तिजवर त्यांच्या गुणांचें वर्णन केलें आहे. एका ब्राह्मणाचें व मडमीचें संगमरवरी दगडाचें चित्र कोरून ती मडम त्याच्या दयाशीलपणाचें वर्णन लिहिते, व ब्राह्मण हात जोडून त्यांच्या मरणाविषयीं शोक करीतो, असें दाखविलें आहे. हा ब्राह्मण कलकत्त्यांतील एक ज्योतिषी होता. त्यानें डंकन साहेब ज्यावेळीं कलकत्त्यांत कारकुनाचें काम चालवीत होते, त्यावेळीं त्यांस असें भविष्य कथिलें होतें कीं, ते कांहीं दिवसांनीं राज्यपदास चढतील. हें त्याचें भविष्य खरें झालें, ह्मणून ह्या साहेबाचा आणि त्या ब्राह्मणाचा मोठा स्नेह जडला होता, असें सांगतात. दुसरें, ह्या परोपकारी साहेबानें रजपूत लोकांत बालहत्या होत, त्या बंद करण्याचा प्रयत्न चालविला होता, ह्मणून त्याच्या मरणाचा दोन बाळकें शोक करीत आहेत, असें दाखविलें आहे. अणखी त्यावर एक सुंदर मोठा वटवृक्ष कोरविला आहे. ह्या थडग्यावरील कोरींव काम फारच उत्कृष्ट आहे. हे साहेब लोककल्याणार्थ फार तत्पर असत, सबब मुंबईंतील लोकांनीं द्रव्य जमवून हें थडगें बांधविलें,

आणखी संगमरवरी दगडावरील चित्रें वगैरे विलायतेंत तयार करून सन १८१७ मध्यें आणविलीं. ह्या शहरांत इंग्रज लोकांचीं देउळें सात आहेत. पोर्टुगीझ् व किरिस्तांव लोकांच्या इगर्जा १३ आहेत. त्यांपैकीं तीन माहिमास आहेत. ह्याशिवाय जागोजागीं खुरुस आहेत. जसे हिंदुलोकांत पिंपळास पार बांधितात, तसे ह्यांस बांधून त्यांवर लांकडाचे खुरुस ठेविले आहेत. ह्यांची संख्या सुमारें साठ सत्तर आहे. ज्यावेळीं ह्या शहरांत पोर्टुगीझ् लोकांचा अमल होता, त्यावेळीं हे स्थापलेले असावे. कित्येकांचा हल्लीं जीर्णोद्धार केला आहे. जसें प्रत्येक हिंदूच्या दारांत तुलसीचें वृंदावन असतें, आणि ते जसे सकाळ संध्याकाळ तुलसीची प्रार्थना करितात, तसाच कांहींसा प्रकार ह्या खुरुसाचा आहे. ते लोक त्रिकाळ ह्या खुरुसासमोर खुरमांड्या घालून हात जोडून सात्विकभावानें प्रार्थना करीत असतात.

कांपाच्या मैदानांत तीन खुरुस आहेत. हीं पोर्टुगीझ् लोकांचीं दैवतें असून त्यांच्या कारकिर्दीच्या खुणा आहेत, ह्मणून इंग्रज लोकांनीं ते जिकडचे तिकडे राहूंदिले आहेत. ह्यांत जो मरीन पलटणी जवळ मोठा आहे, त्यास पुष्कळ किरिस्तांव सकाळ संध्याकाळ भजतात. या समोर खुरमांड्या टेंकून प्रार्थना करितात. संध्याकाळचे तर एकसारिखे खुरमांड्या घालून एकामागेंएक हारीनें पांच पंचवीस भजन करितानां दृष्टीस पडतात. ह्या खुरुसाची भक्तीण एक ह्मातारी किरिस्तांवीण बाई जवळ असतेच. तिजपाशीं टोपलींत कांहीं पणत्या, तेल व मेणबत्त्या असें सामान असतें. कित्येक या खुरुसास दिवे लावण्याचे व त्या समोर मेणबत्ती जाळण्याचे नवस घेतात. याप्रमाणें याच्या समोर प्रत्यहीं दहा पंधरा दिवे जळत असतात. कित्येक यावर फुलें घालितात, व कोणी यास फळें अर्पण करितात. ही पुजारीण बाई या खुरुसाचें माहात्म्य फार सांगते. कित्येक हिंदु व पारसी देखील यास नवस करितात. हा मुलें देतो; रोजगार लावितो; व्याधि हरण करितो; व जें जें सांगेल तें तें करितो, असें ही बाई सांगत असते! सर्व भूतीं ईश्वर आहे, अशा समजुतीनें हिंदुलोक यास भजतात, कीं आपले तेहत्तीस कोटी देव आहेत, त्यां पेक्षां यांत अधिक दैवत आहे, ह्मणून भजतात, हें कांहीं समजत नाहीं.

पोर्तुगीझ् लोकांच्या देवळांत भुलेश्वराच्या पाठीमागच्या रस्त्यावर जी "नोसासिंयोरा डी एस्पिरांस" ह्मणून इगर्ज आहे ती सर्वांत श्रेष्ठ. इच्या आसपास विस्तीर्ण जागा आहे. देवळांत पुष्कळ सरंजाम असून साधूंच्या मूर्ति आहेत. आमच्या लोकांप्रमाणें ते मूर्त्तींस भजतात. हें देऊळ पूर्वीं कांपाच्या मैदानांत जेथें मोठा खुरुस आहे त्या सुमारास होतें. ह्याचा जीर्णोद्धार सन १८३३ त झाला. माजगांवांतील मोठें देऊळ ही फार पुरातन आहे. हें पूर्वीं कोळीलोकांनीं बांधिलें होतें, असें सांगतात.

ह्या शहरांत हिंदुलोकांचीं मुख्य पुरातन देवालयें ह्मटलीं ह्मणजे मुंबादेवी, काळबादेवी, गांवदेवी, भुलेश्वर, वालुकेश्वर, बाबुलनाथ, महालक्ष्मी, माणकेश्वर, परभादेवी, कोटांतील व्यंकटेश, व रामवाडींतील रामाचें देवालय.

शिवरीस वागेश्वरी आहे. हिची स्थापना पूर्वीं कोणी केली होती, हें समजत नाहीं. परंतु हिची वहिवाट सध्या रा० रा० जनार्दन बाळाजी यांजकडे आहे. हे गृहस्थ श्रीमान् असून ग्रांड जुरीचे सभासद आहेत. यांचे तीर्थरूप बाळाजी शामशेट हे मुंबईंत पुष्कळ वर्षांपासून फार प्रख्यात होते. परळास दुसरीं सात आठ लहान देवालयें आहेत. तेथें माणकेश्वराचें देवालय आहे, तें रा० रा० विठोबा माणकोजी यांणीं बांधिलें आहे. माजगांवांस माणकेश्वराचें देवालय आहे. तें कोणी शें दिडशें वर्षांमागें वरळीकर सुतारानें बांधिलें होतें, असें सांगतात. परंतु ह्याची मूळस्थापना कोणी केली होती, तें समजत नाहीं. याचा जीर्णोद्धार पुरुषोत्तम रामचंद्रजी या नांवाच्या गृहस्थानें केला. वरळीच्या खालच्या पाखाडींत शंभुमहादेवाचें व माहिमास परभादेवीचें देवालय हीं फार पुरातन आहेत. माटुंग्यास एक आहे, तें नारायण शेट शिंपी यानें बांधिलें आहे. शिंवासही दोन चार देवालयें आहेत, व माहिमास सुमारें २५ आहेत. हींही बहुतकरून जुनींच आहेत.

रामवाडींत रामाचें देवालय आहे. हें बरेंच पुरातन आहे. हें प्रथम काशिनाथ सोकाजी यानांवाच्या परभु गृहस्थानें बांधिलें होतें. नंतर सुमारें साठ सत्तर वर्षांवर मयत विठोबा कानोजी यांणीं याचा जीर्णोद्धार केला. तेव्हांपासून ह्या देवालयाची वहिवाट त्यांच्याच घराण्यांत चालली आहे

गिरगांवच्या शेवटास महालक्ष्मीच्या रस्त्यावर प्रख्यात श्रीमंत जगन्नाथजी शंकरशेट यांनीं बांधलेलें भवानी शंकराचें देवालय आहे. हें मोठें रम्य स्थळ असून याच्या बाजूस एक धर्मशाळा आहे, ती धर्मार्थ सोडिली आहे. तींत अतिथि अभ्यागत येऊन राहतात. व गरिब गुरिबास हींत वस्ती करायास मोकळीक असत्ये. ह्या देवळाच्या बाजूस यांचा वाडा आहे. यांत अमोलिक सामान भरलें आहे. जिकडेतिकडे कारंजीं उडत आहेत. बागांतून रम्य हवा निघत असत्ये. हेंही स्थळ पाहण्याजोगें आहे. व इतर लोकांचे ह्या रस्त्यावर पुष्कळ बंगले आहेत.

कांसार लोकांच्या देवीचें देवालय मुंबादेवीच्या देवालया खालीं आहे. हे लोक एथें फार काळापासून वसत आहेत. कांहीं वर्षांमागें या लोकांत बापूशेट नांवाचा एक गृहस्थ मोठा नामांकित असून धर्मी होता. शहरांत कोणत्याही जातीचा गरीब मनुष्य मरणपावला असतां तो त्याच्या प्रेत संस्कारार्थ पांच रुपये देत असे. पूर्वीं टंकसाळींतील नाणें पाडण्याचें काम याच्या हातीं होतें. त्यावेळीं एथें त्याचा इतमाम बराच होता. परंतु हल्लीं ह्यांत तादृश कोणी अढळत नाहीं. कांसार आपण चंद्रवंशी क्षत्रिय आहों, असें ह्मणतात.

या बेटांतील देवळांवरील दोनशें वर्षांमागील आणि हल्लींचे लेख वाचून पाहिल्यावरून या शहरांतील लोकांस भाषाप्रौढी, व शब्दचातुर्य हीं भूषणकारक आहेत, असें केव्हांपासून समजूं लागलें हें समजेल. धाकजी दादाजीच्या देवालयावर जो संस्कृत, मराठी आणि इंग्रजी भाषेंत शिलालेख आहे, तो व माहिमास प्रभावतीच्या देवालयावर मुंबईंतील अस्सल मराठी भाषेंत लिहिला आहे, तो वाचल्यानें त्या वेळच्या मराठी भाषेंत आणि सांप्रतच्या मराठींत किती अंतर आहे, हें ध्यानांत येईल. पुढें कांहीं देवळांवरील लेख उतरून घेतले आहेत.

एका वृद्ध सुज्ञ सोमवंशी गृहस्थानें गांवदेवीचा हा पुढील वृत्तांत लिहून दिला.

"श्री ग्रामदेवी पुरातन आहे. हिचें नाव लीलावती. दोनशें वर्षांचे

पूर्वीं ही वालुकेश्वराचे डोंगरांत होती. एके दिवशीं ही देवी बापाजी ह्यात्रे सोमवंशी क्षत्री पाठारे यांच्या स्वप्नांत येऊन सांगितलें कीं, आपणास गांवांत न्यावें, तेव्हां बापाजी ह्यात्रे व गिरगांवकर सर्व मंडळी जमून तीस आणून गिरगांवांत उघड्या जागेवर बसवून तेथें वडाचें झाड लाविलें. त्याचा मोठा विस्तार झाला होता, परंतु कांहीं वर्षांमागें तुफान झालें तेणेंकरून तो मोडला. तरी त्याचा कांहीं भाग अद्याप आहे. नंतर शके १७२८ या सालीं राजश्री बाळाजी भिकाजी क्षत्री सोमवंशी पाठारे यांनीं देवीचें देवालय बांधिलें, तें अद्याप आहे." ह्या देवीस वाडवळ, सुतार, व सोमवंशी क्षत्री पाठारे हे लोक फार भजतात. ह्या देवीची मार्गशीर्ष शुद्ध पूर्णिमेस यात्रा भरत्ये व दुसरे नवरात्राचे व रामनवमीचे उत्साह होतात. याचा सर्व खर्च हेच लोक करितात. ह्या देवीवर एका सुतारानें पूर्वीं श्लोक केला होता तो येणेंप्रमाणें."

मुंबादेविलिलावतीवडवळींगिरगांविंजेबैसली ॥
गांवाचीपहिलासिलोकह्मणतीसाक्षातजेमाउली ॥
येतांविघ्नअरिष्टतेंनकळतांतात्काळनीवारिती ॥
भक्तांपाहुनिसंकटीं झडकरी येऊनियांरक्षिती ॥१

धाकजी दादाजीच्या देवळावरील लेख.

श्रियोनिवासेवसुधाकलापे मुंबापुरेरत्नधिवेष्टितांते ॥
शांडिल्यगोत्रःप्रभुवंशआस्तेदादाजिसूनुःखलुधाकजीति ॥ १ ॥
तेनायंवसुसह्ययाहिताधियापंचाधिदेवालयः
प्रासादोविहितोहिताययशसेहर्म्यादिभिर्भूषितः ॥
चित्रग्रावमयस्तिरस्कृतमयोलोकांबकानंदकृत्
चंचच्चारुतरंगनीरधितटालंकारभूतःकिल ॥ २ ॥
अत्रत्यदेवतानामान्यवगच्छंत्यनुक्रमात् ॥
मयूरेशोगणपतिः शर्वाणीचरमेश्वरी ॥ ३
शंभुश्चधाकलेशाख्योहरिनारायणोहरिः ॥
सूर्योविनायकादित्यःसर्वेसंतुशिवप्रदाः ॥ ४ ॥

गतेब्धिशरपर्वतेंदुमितवत्सरेनंदने ॥
गुरौघटगतेतथाशिवतिथौसितेमाधवे ॥
प्रतिष्ठितमिदंमदीयकुलपालनीयंसदा ॥
समस्तजनभूतयेभवतुदेवाधिष्ठयंशुभं ॥ ५ ॥

"हें देवालय आणि देवालयाच्या सन्निध धर्मशाळा आहे, ही मुंबईस एथील प्रभु धाकजी दादाजी यांनीं बांधून देवालयांत श्री मयुरेश्वर, श्री रमेश्वरी, श्री धाकलेश्वर, श्री हरि नारायण आणि श्री विनायकादित्य या पांच देवांची स्थापना शके १७५४ नंदन नाम संवत्सरे वैशाख शुद्ध ११ दिवशीं करून देवालय आणि धर्मशाळा यांचा विनियोग हिंदुशास्त्ररीतीच्या धर्मकृत्याकारणें केला असे. याची व्यवस्था आमच्या वंशजांनीं ठेवून याचें संरक्षण करावें."

माणकेश्वराच्या देवळाच्या अलीकडे धर्मशाळेसमोर तीन हात उंच आणि दोन हात रुंद अशी देवळी आहे, तींत शिळेवर कोरलेली नागाची मूर्त्ति आहे. तिच्या बाजूस एक दोन हात उंच व एक हात रुंद असा पाषाण आहे. त्याच्या मस्तकावर सूर्य आणि चंद्र कोरले आहेत. त्याच्या खालीं महादेवाची पिंडी व नंदी काढिला आहे, आणि ह्या खालीं कानडी आणि बालबोध अक्षरांनीं कांहीं लेख लिहिला आहे. कानडी लेखांतील मजकूर असा आहेः—

"कर्नाटकामध्यें श्रीरंगपट्टण एथीलचा लिहिणारा. न्यांकी नरसप्पय्या याचा मुलगा होन्नारपय्या याचा कुमार लिंगय्या. विजापुराजवळचा वंशज मी. लक्ष्मीवास असो. प्रभव नाम संवत्सरे."

हा दगड कोणी औरंगजेब बादशहाच्या पदरच्या लिंगाईत कानडी अय्यानें मारला होता, असें सांगतात. परंतु या लेखांत याविषयीं कांहीं आधार सांपडत नाहीं. कानडी लोकांत जमिनीची हद्द बांधायाची असल्यास असा दगड मारून त्यावर शेष, नंदी, सूर्य, चंद्र, आणि महादेव यांस साक्षीसाठीं काढण्याचा संप्रदाय आहे, असें सांगतात. हा केवळ लिंगाईत वाण्याच्या सीमेचा दगड आहे. आणि आमचे लोक ह्यास देव असें मानून याची नित्य गंधाक्षता घालून ब्राह्मणद्वारा पूजा करवितात. हा किती अंधार आहे. अशा ह्या आमच्या लोकांच्या देवभोळेपणास काय ह्मणावें?

माजगांवच्या शेवटास मोटेचें माजगांव ह्मणतात. तेथें घोडपदेव आहे. परंतु याचें वास्तविक नांव खडकदेव असावें. कारण हा एक मोठा खडक असून त्याच्या समोरच्या भागास शेंदूर चोपडून ह्यास देव बनविला आहे, दुसरें कांहीं नाहीं. हें देवस्थान कोणी छट शूद्रानें उपस्थित केलें आहे. ह्या देवास हा सुपाऱ्यांचे कौल लावितो, आणि अनेक तऱ्हा करून लोकांस भेंदून द्रव्य हरण करितो. ह्या देवळाच्या छपऱ्यास टांगलेले पन्नास पाउणशें लहान लहान पाळणे व झोळ्या आहेत. आणि याचे भक्त हें दैवत मोठें प्रखर आहे, असें सांगतात. मुंबईंतील देवांचीं नांवेंही तऱ्हेवाईक असतात. जबरेश्वर, हट्टेश्वर, ताडदेव, बावदेव, खोकलादेवी, इत्यादि.

मुंबईंत हिंदूंचीं सुमारें तीनशें देवालयें आहेत. माहिमास खोकलादेवी आहे. कोणास खोकला झाला असतां या देवीची उपासना करावी, ह्मणजे तो बरा होतो, असें हिचे उपासक सांगतात ! या शिवाय दर वाडींत एक एक बावदेव असतोच. ह्या शहरांत मारुतीचीं देउळें फार असून त्यांचें उत्पन्नही पुष्कळ असतें. यांचे मालक बैरागी असतात. व मारुतीच्या भक्तिणी वारांगना व दुष्ट स्त्रिया फार असतात.

कोठेंकोठें कथा पुराणें बारमाही चाललेलीं असतात. भुलेश्वर, काशीविश्वेश्वर, रामचंद्र (रामवाडींत), विठोबाचें देवालय, आत्माराम बावाचें ठाकूरद्वार, इत्यादि देवळांत नेहमी पुराणें चालत असतात. व कोठें कथाही होतात. श्रावण व भाद्रपद महिन्यांत कित्येक ठिकाणीं सप्ताह होतात. पूर्वीं चतुर्मासांत श्रीमान् परभू, शेणवी, सोनार व इतर लोक घरोघरीं भागवत, भारत, रामायण, व दुसरीं पुराणें वाचवीत, आणि पांच सहा महिन्यांत समाप्ति करून पुराणिकास चारशें पांचशें रुपये दक्षिणा देत. कित्येक पांडवप्रताप, हरिविजय, अश्वमेध, असे प्राकृत ग्रंथ वाचवीत. हल्लीं इंग्रजी विद्येचें माहात्म्य वाढल्यापासून तो प्रकार उत्तरोत्तर कमी होत चालला आहे. जे फार भावीक असतील तेच मात्र वाचवितात. वाणी, भाट्ये या लोकांत देखील फारशीं पुराणें वाचवीत नाहींत. पांच दहा वर्षांमागें एक जन्मांध पुराणीक आला होता. त्यानें विठ्ठलवाडींत विठोबाच्या देवळांत भागवताचें पारायण केलें होतें. सगळें

भागवत व रामायण याला तोंडपाठ येत होतें, असें सांगतात. कित्येक गुजराथी पांच पंचवीस हजार रुपये खर्च करून सप्ताह बसवितात.

देवालयें बांधणें हें चांगलें काम. कारण ज्यांला ईश्वराविषयीं कांहीं समजत नाहीं अशा अज्ञान्यांस ईश्वराची ओळख करून भक्तिमार्गास लावणें व त्यांचीं मनें सत्कर्माकडे वळविणें हा मनुष्याचा मुख्य धर्म आहे. परंतु ज्या ठिकाणीं पुष्कळ देउळें आहेत, त्याठिकाणीं उगीच लहान देउळें ज्यांत पुजाऱ्याचा देखील समावेश होत नाहीं, अशीं बांधून टाकण्यांत कांहीं फळ नाहीं. त्यांत कोणी डोकावून देखील पाहत नसतात. आणि ज्या कार्यासाठीं देऊळ बांधावें तें कांहीं होत नाहीं, मग त्याचा काय उपयोग? देऊळ बांधण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं, लोकांस ईश्वरप्राप्ति करून देणें व सन्मार्गास लावणें. दुसरें कांहीं नाहीं. तर अशीं देउळें बांधण्यानें लोकांस ईश्वरज्ञान होणें कठीण; द्रव्याची मात्र नासाडी होत्ये. त्यांत पुण्य आणि पुरुषार्थ दोन्ही नाहींत. ज्या लोकांस देव धर्म कांहींच समजत नाहीं, व ज्या गांवांत देउळें नाहींत, तेथें देउळें बांधून लोकांस ईश्वरी मार्गाकडे वळविणें ह्यांत कांहीं तरी सार्थकाचें कृत्य होईल.

देवालयें ह्मटलीं ह्मणजे रम्य स्थळें असून त्यांत शें दोनशें लोकांचा तरी समावेश होई अशीं असावीं. जीं पाहतांच मनुष्यास भक्ति करण्याची इच्छा व्हावी.

श्रावक लोकांचे डेरे(मंदिरें) सात आहेत. त्यांत मारवाड्यांचे पांच आणि श्रावक वाणी लोकांचे दोन. हे डेरे बांधण्याची तऱ्हा कांहीं निराळीच असत्ये. यांचीं हीं मंदिरें आमच्या देवालयांहून भिन्न असून आंत तक्तपोशीस देखील आवडधोवड आरसे बसविलेले असतात. हे लोक व्यापारी असून देवभोळे असल्यामुळें देवांस पुष्कळ द्रव्य देतात. भेंडीबाजारांत घोरजीनाथाचा डेरा आहे, तो सर्व डेऱ्यांपेक्षां मोठा असून त्याचें भांडार सुमारें पंधरा लक्ष आहे, असें सांगतात. श्रावण महिन्यांत जेव्हां मारवाड्यांच्या सणाचे दिवस येतात, तेव्हां हे प्रत्येक दिवशीं मूर्तीवर जवाहिरांचे अलंकार घालून डेऱ्यांमध्यें आरास करितात. ह्या डेऱ्यांत बिलोरी सामानाची गर्दी फारच केलेली असत्ये. यां-

चें सर्व करणें मारवाडीशाई. त्यामध्यें कांहीं नाजूकपणा नसतो. मूर्तीवर अलंकार घालून शृंगारितात, त्यास आंगी चढविणें असें ह्मणतात. एक दिवस हिऱ्यांची, एक दिवस माणकांची, एक दिवस पाचीची, एक दिवस मोत्यांची,. अशा दर दिवसास आंग्या चढवितात. आंगी चढविणें ह्मणजे मूर्तीच्या पायापासून मस्तकापर्यंत एकसारिखें जवाहीर घालणें किंवा गोंदानें अंगास जवाहीर चिकटविणें. आंगी चढविली ह्मणजे मूर्तीचे डोळे मात्र उघडे ठेवितात. घोरजीनाथावर हिऱ्याची आंगी चढवितात, ती सवा लक्षाची आहे असें सांगतात. या लोकांच्या भक्तीचा प्रकार फार विलक्षण असून दुसऱ्या हिंदुलोकांच्या प्रचाराहून केवळ भिन्न आहे. आंगी चढविण्याचा खर्च भागविण्यास अशी युक्ति करितात. पुजारी उभा राहून असें ह्मणतो. अमुक शेट, ही आंगी चढविण्याबद्दल दहा मण तूप देतो. मग जो जास्ती मण तूप देणारा असतो त्याच्या नांवाची ती आंगी असें ठरतें. मग जितके मण तूप देऊं केलें असेल, त्याचे दर मणास १२ रुपये प्रमाणें द्रव्य तेथें पोहोंचतें करावें. यांचें धर्मास देणें तें तुपावर ठरवितात. कोणी दोनशें मण, कोणी शंभर मण, तूप देवास देतो. ह्मणजे तितक्या मण तुपाचें द्रव्य भांडारांत दाखल करितो. जसें एकाद्या मालाचें लिलांव करून तो विकावा, त्याच प्रमाणें हा उत्साह विकीत असतात. सगळे लोक जमले ह्मणजे मूर्तीचा पुजारी उभा राहून असें ह्मणतो. "मोतीशेटनी आंगी दस मण घी" दुसरा ह्मणतो "मारा पंदर मण" तिसरा ह्मणतो "मारा तीस मण." शेवटीं जो जास्ती मण वाढवितो, त्याचें नांव चोपडीवर लिहितात. श्रावक लोकांचे सण आषाढ महिन्यापासून भाद्रपद शुद्ध पंचमीपर्यंत असतात. या दिवसांत ते उपोषण करितात. कित्येक यती एक, दोन, व तीन महिनेपर्यंत कांहीं खात नसतां उपोषण करितात असें सांगतात. मग कोणी सधन व्यापारी त्यांचें तें पुण्य पांच पांच सहा सहा हजार रुपये देऊन विकत घेतो, व दुसरेही त्यांस सामर्थ्यानुसार द्रव्य देत असतात. साधारण महिना पंधरा दिवस उपोषण करणारा असतो, त्यास कित्येक मारवाडी लोक आपआपल्या घरीं जेवायास बोलावून आणून शें पन्नास रुपये देऊन त्याचें तें पुण्य विकत घेतात. व भाद्रपद महिन्यांत मोठा समारंभ करून

उपोषण केलेल्या यतीची वरात काढितात. यतीलोकांत कित्येक मोठे सधन आहेत, व ते व्यापारही करितात.

श्रावण महिन्यांत सणांच्या दिवसांत मारवाडी लोक आपल्या अंगावरही जवाहीर व सोन्यारुप्याचे अलंकार घालितात. ह्या सणास पजुसण असें ह्मणतात. हा एकसारिखा आठ दिवस चालत असतो.

सन१८६२ त खेमचंद मोतीचंद याच्या डेऱ्यांत एका यतीनें एक सारिखें तीन महिने उपोषण केलें होतें, असें सांगतात. तो संध्याकाळच्या सुमारास एक पंचपात्रभर पाणी तापवून थंड करून पीत असे, व कोणी सांगतात कीं, तो किराइताचें पाणी पीत असे. आणि दुसऱ्या कोणत्याच अन्नास स्पर्श करीत नसे. हें कसें काय होत असे, तें समजत नाहीं. हा केवळ जरत्कारूसारिखा दिसे, आणि शेंकडो लोक याच्या दर्शनास जात असत. अन्नावांचून तीन महिनेपर्यंत मनुष्यें वांचतात कीं काय, हें अर्वाचीन वैद्यशास्त्रीय लोकांकडून समजून घेतल्याशिवाय या गोष्टीवर भरवसा ठेवायास संकोच वाटतो.

कामाठी लोकांचीं राउळें कामाठपुरांत ५ आहेत. दोन विठोबाचीं आणि तीन मारुतीचीं. हे लोक हिंदु असून त्यांच्या देवांस भजतात, परंतु त्यांमध्यें जखाई, जोखाय, पुतळाई, येलम्मा अशा विशेष देवी आहेत. हे लोक मद्रास जिल्ह्यांतून आलेले आहेत. हे एथें शें सवाशें वर्षांपासून येऊन राहूं लागले. यांची संख्या सुमारें पांच सहा हजार असून त्यांत आठ दहा निरनिराळ्या जाति आहेत. हे लोक बहुधा मजूरकाम करितात खरे, परंतु यांत सधनही बरेच असतात. यांच्या बायका फार उद्योगी व बळकट असून कधींकधीं पुरुषांपेक्षां अधिक द्रव्य कमावितात. चुना कुटण्याचें व घरें बांधण्याचें व मजूरकाम यांच्याशिवाय बहुधा होत नाहीं. स्त्रिया आणि पुरुष एकसारिखी मेहनत करून द्रव्य कमावितात.

मुसलमान, बोरी, खोजे, व मेमण यांच्या मशिदी ६९ आहेत. ह्यांखेरीज पिरांच्या कबरी व पंजे पुजण्याचीं ठिकाणें पन्नास पाउणशें आहेत.

मोगल लोकांसाठीं सन १८६२ मध्यें हाजी महंमद हुसेन या नांवाच्या

एका श्रीमान् मोगलानें सुमारें एक लक्ष रुपये खर्चून बाबुल्याच्या तळ्याजवळ एक मोठी मशीद बांधिली आहे. हिचें काम फार सुंदर आहे. हिच्या बाहेरच्या दरवाजाचें काम तर फारच सुरेख केलें आहे.

माहिमचे माशिदीसमोर मुगदम बावा व त्याची आई ह्या दोघांच्या एकमेकांच्या शेजारीं कबरी आहेत. या कबरींची नित्य पूजा होते. व या ठिकाणीं फकीर लोक आहेत, त्यांचें हें एक वतनच आहे. ह्या कबरीस कित्येक हिंदु व पारशी लोकही भजतात. या पिराच्या नांवानें नवस घेतात. ह्याचा उरूस भरतो, तेव्हां दहा पंधरा दिवसपर्यंत याच्या कबरीवरील सबजा खडत नसतो. भोळ्या लोकांची यावर फार भक्ति बसली आहे.

याचा वृत्तांत असा ऐकण्यांत आला. हा भोळे लोक तर धर्मशास्त्राप्रमाणें खरा मानितात. परंतु यांत सत्य मिथ्या किती आहे, हें तपासून यांतील रहस्य ग्रहण करणें हल्लींच्या विद्वान् लोकांकडे आहे. परंपरागत चालत आलेल्या गोष्टीवर भरवसा कितपत ठेविला पाहिजे, हें सांप्रतच्या काळांतील दहा बारा वर्षांच्या विद्यार्थ्यांस देखील सांगणें नलगे. पूर्वींच्या काळांतील कित्येक लोकांचा देवभोळेपणा दाखविण्यासाठीं कोठेंकोठें अशा गोष्टी लिहिणें पडतें. परंतु वाचणारांनीं सारासार विचार करून आपल्या ज्ञानाचा उपयोग यथास्थळीं केला पाहिजे. नाहीं तर सगळे भुस्केलाडूच.

कांहीं वर्षांमागें माहिमास एक मुसलमान राहत होता. त्यास मुगदम हा मुलगा झाला. त्याचा बाप लहानपणींच मरण पावला. तेव्हां मुगदम आणि त्याची आई हीं जिकडूनतिकडून आपला निर्वाह करीत. मुलाची आईवर प्रीति असून तिच्या भक्तींत तो तत्पर असे. एके समयीं असें झालें कीं, आई आणि मुलगा जवळच निजलेलीं असतां मध्यरात्रीच्या सुमारास निद्रित असतानां आईनें मुगदमास हाक मारून पाणी पियास दे, असें सांगितलें. तें ऐकतांच हा उठून लोटींत पाणी घेऊन आईच्या बिछान्याजवळ जाऊन उभा राहिला. परंतु आई निजेंत होती, सबब तिला पाणी पिण्याचें भान राहिलें नाहीं. ती सकाळीं जागी झाली आणि पाहते, तों मुगदम पाण्याची लोटी हातीं घेऊन उभा आहे. अशी त्याची मातृभक्तीवर

श्रद्धा पाहून आई गहिंवरली. आणि त्याच वेळीं ईश्वराचा स्तव करून आपल्या मुलावर तुझा आशीर्वाद असावा, अशी प्रार्थना केली. तेव्हांपासून हीं मायलेंकरें ईश्वरभक्तींत फारच तत्पर असल्यामुळें त्यांजवर ईश्वरी प्रसाद झाला. पुढें मुगदमबावाची प्रख्याति होऊं लागली. व तो अनेक चमत्कार करूं लागला ! कोणास मुलें देऊंलागला, कोणास दुखण्यांतून उठवूं लागला ! याविषयीं दुसरें असें सांगतात कीं, हा प्रत्यहीं मक्केस जाऊन येत असे ! याच्या अद्भुत कृत्यांतून एक कृत्य याच्या भक्तानें सांगितलें, तें असें आहे. हा एके वेळीं पहांटेस उठून तळ्यावर गेला, आणि तळ्यांतील पाणी ओंजळी भरून बाहेर टाकीत सुटला. तें पाहून लोकांस आश्चर्य वाटलें. आणि असें काय करितोस, ह्मणून विचारिलें असतां त्यानें त्यांस उत्तर दिलें कीं, मक्केस आग लागली आहे, ती विझवितों. त्यांस हें खोटें वाटलें, आणि ह्मणाले कीं, यास वेड लागलें असेल. परंतु त्याची प्रचीत पाहवी, ह्मणून एथील कित्येक सावकारांनीं पत्रें लिहून मक्केस पाठविलीं. मग तेथून उत्तर आलें कीं, त्यादिवशीं त्यावेळीं तेथें आग लागली होती. हें जेव्हां उत्तर आलें, तेव्हां लोकांची खातरी झाली. आणि तेव्हांपासून ते त्यास भजूं लागले. असे त्यानें पुष्कळ चमत्कार केले ! परंतु हा केव्हां जन्मला व ह्यानें हे चमत्कार केव्हां केले, याचा शक व मिती कांहीं सांपडत नाहीं.

हपसाणांतील हपशी यास पूर्वींपासून भजतो. व अद्याप उरुसाच्या दिवशीं कांहीं द्रव्य व कबरेवर घालायास वस्त्रें पाठवितो. असें सांगतात कीं, पूर्वीं तो प्रतिवर्षीं एक किनखापाचा ताका याच्या कबरेवर टाकायास पाठवीत असे, व उरुसाच्या दिवशीं आपण स्वतः येऊन वाद्यगाद्यानिशीं हिजवर सवजा घाली.

मुंबईंत व आसपास पीर आहेत त्यांचीं नांवें व ठिकाणें.

सय्यद बद्रुद्दीन हुसेनी.	पेण.	सय्यद निजाम उद्दीन.	तुरुंगाजवळ.
करमअल्ली शा व हाजी अबुदुल रहमान साहेब.	पनवेल.	सय्यद बद्रुद्दीन रफाई.	भेंडीबाजार.
		मदार छिल्ली.	नळाचा बाजार.
शेख इस्माइल गजा अल्ली. गैबी पीर.	मोठा कुलाबा. बाजार.	सय्यद जैनल अबुद्दीन रफाई.	खारें तळें.
शेख हसन गजा अल्ली. गैबी पीर.	धाकटा कुलाबा. कापाचें मैदान.	मस्तानशा और सय्यद अबुदुल्ला साहेब.	खारें तळें.

बिस्मिल्लाशा.	कांपाचें मैदान.	जोमेशा.	डंकनरोड.
सय्यद अबदुल्ला साहेब.	किल्ला.	गुलाबशा.	रूपापाड.
सय्यद अल्ली मस्तान.	लैन.	शेख बरी साहेब.	चिंचपोकळी.
मुल्ला फकुद्दीन.	मरीन पलटण.	शेख तल्याणी साहेब.	किल्ला.
सय्यद हुसेन अंद्रुस.	सात ताड.	शेख मिस्त्री साहेब.	माटुंगें.
गैबी पीर.	आगगाडीचें ठाणें	पकबा अल्ली मखदूम साहेब.	माहीम.
शेख हाजी मोमेन.	जुमामशिदीजवळ		
वली युल्ला.	हनुमानगल्ली.	पुपलीर साहेब.	ठाणें.
आशोकशा.	डोंगरीवर.	गैबी पीर.	ठाणें.
सरहंग सय्यद हीसा-मुद्दीन-रफाई.	महालक्ष्मी.	दिवाण साहेब.	भिवंडी.
		हाजी अल्ली साहेब.	महालक्ष्मीच्या खालीं.
सरहंगमदारछिल्ली.	किल्ला.	मामाहजानी.	वरळीच्या बाजूस.
सय्यद मोयदीन घोगारी.	तुरुंगाजवळ.	जंगली पीर.	वरळीच्या डोंगरावर.
सय्यद मोयदीन बसरावी.	किल्ला.		

मुसलमानांची जुमामशीद मार्किटांत आहे, ती सर्व मशिदींत मोठी. ही पूर्वीं कांपाच्या मैदानांत होती, ती मोडून एथें बांधिली.

बेनी इस्राएल लोकांचा मुळचा देश अरबस्थान. तेथील राजाच्या जुलुमामुळें इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत ह्मणजे सुमारें बाराशें वर्षांमागें त्यांस अरबस्थान सोडून भरतखंडाकडे येणें भाग पडलें, असें अनुमान होतें. ते दोन जहाजांत बसून निघाले. त्यांपैकीं एक जाऊन कोचीस लागलें. मग त्याजवरील लोक तेथें उतरून वस्ती केली. दुसरें आलिबागेजवळ आलें, तें नवगांव एथें खडकास आपटून फुटलें. तेणेंकरून त्यांतील पुष्कळ लोक जायां झाले. बाकीचे राहिले होते, ते आसपास जाऊन राहिले. जे मुडदे किनाऱ्यास लागले होते, ते जमाकरून एक मोठी कबर खणून त्या सर्वांस एकाच कबरींत गाडले. त्यांची कबर अद्याप नवगांव एथें आहे.

बेनी इस्राएल लोकांचे चेहरे, रंग, व पोशाक, अरब लोकांसारिखाच असतो. या देशांत पुष्कळ वर्षें वस्ती झाल्यामुळें ते हिंदुलोकांसारिखा पोशाक करूं लागले, व त्यांच्या कांहीं चाली त्यांणीं ग्रहण केल्या. ह्या लोकांत जातिभेद नाहीं, परंतु ज्यांनीं पूर्वीं अन्यजातींतील स्त्रियांशीं संबंध केला, व जे दुसऱ्या धर्मांतून त्यांच्या धर्मांत आले, त्यांशीं मात्र ते भेद ठेवितात. तो

इतकाच कीं, त्यांशीं लग्नव्यवहार करीत नाहींत, व त्यांजबरोबर एका ताटांत बसून जेवीत नाहींत. ह्या लोकांस ते काळे इस्राएल असें ह्मणतात.

यहुदी आणि बेनी इस्राएल हे एकच आहेत. त्यांच्या रीतिभाती, प्रार्थना, ईश्वरभक्ति, आचार विचार, नेमनिष्ठा व धर्मप्रकरणींचे संप्रदाय सर्व एकच आहेत. परंतु हे पुष्कळ वर्षांपासून या देशांत राहिले, सबब ह्यांचा रंग, भाषा व वेष बदलला. त्यांस दोन निराळीं नांवें पडण्याचें कारण असें सांगतात. पूर्वीं जेव्हां त्यांचें राज्य होतें, तेव्हां त्यांमध्यें कोणी दुष्ट राजा झाला; त्याच्या जुलुमामुळें त्यांमध्यें दुफळी पडली. त्यावेळीं एक पक्ष आपणास इस्राएल आणि एक पक्ष यहुदी ह्मणूं लागला. इतक्यावरूनच दोन नांवें पडलीं. या पूर्वीं सर्वांस इस्राएल असेंच नांव होतें.

बेनी इस्राएल लोकांची वस्ती कोचींत व कोकणपट्टींत भिंवडीपासून हरणईपर्यंत; ह्या शिवाय दुसऱ्या ठिकाणीं ते लोक सांपडायाचे नाहींत. आतां रोजगाराच्या नात्यानें ते सर्व भरतखंडभर पसरले आहेत.

या लोकांच्या मशिदी दोन आहेत, व यहुदी लोकांची एक आहे. ह्यांच्या सिनेगागांत मूर्त्ति नसतात. मूर्त्तिपूजनाचा यांच्या शास्त्रांत फार निषेध आहे. ह्यांत मुलांची सुंता करितात. मशिदींत पुरातन यहुदी भाषेंत लिहिलेलें धर्मशास्त्र आहे, तें शनिवारीं जमात भरत्ये त्या वेळीं वाचतात, व देवाची प्रार्थना करितात. दर शनिवारीं हे मंडळीगृहांत जमतात. शनिवार हा त्यांचा विश्रामवार आहे. ह्या दिवशीं ईश्वरप्रार्थनेशिवाय दुसरें काम करूंनये, असें यांचें शास्त्र आहे. ह्यांच्या मशिदीस सिनेगाग ह्मणतात.

मुंबईंतील इस्राएल लोक मूलस्थायिक अष्टागर, भिंवडी, पेण, हपसाण, रोह्यां अष्टमी, दांडेराजपूर, हरणई इतक्या ठिकाणचे. यांचे कांहीं लोक आंग्र्याच्या दरबारांत लश्करी खात्यांत होते. हे पूर्वीं तेलाचा व्यापार करीत, ह्मणून आमचे लोक यांला शनिवारतेली ह्मणत. ह्या शिवाय ते पिंढ्रेलाचें, कड्याचें व सुताराचें काम करीत. कोकणांत ते शेतीभाती करून राहत. तेथें त्यांच्या वतन वाड्या असून ते खाऊन पिऊन सुखी आहेत.

ह्या लोकांचें या बेटांत येणें सुमारें सन१७५० त झालें, असें कांहीं आधाराव-

रून अनुमान होतें. हे एथें येऊन कंपनी सरकारच्या लष्करी खात्यांत शिरले. प्रथम यांचे दोन चार पुरुष आले होते. ह्यांनीं शिपायाच्या कामांत हुशारी दाखविल्यामुळें एथें त्यांचा बराच लौकिक झाला. मग हळू हळू दुसरी मंडळी कुटुंबासुद्धां येऊन राहूं लागली, व पलटणींतच चाकरी धरूं लागले. ज्यांचे पूर्वज इंग्रजाबरोबर टिपूवर लढाई करायास गेले होते, त्यांचे नातू, पणतू व वंशज एथें बरेच आहेत. ह्यांनीं शिपाई कामांत आपलें शौर्य, हुशारी व प्रामाणिकपणा बराच दाखविला. यांतील कित्येक कम्यांडंट, मेजर सुभेदार, सुभेदार, नाईक, हवालदार, असे झाले. ह्यांनीं पलटणींत आजपर्यंत दंगा फितुरी कांहीं केली नाहीं, सबब इंग्रजांचा त्यांजवर विश्वास बसला. हल्लीं हे व्यापार करितात, इंग्रजी शिकून हपिसांत चाकरी करितात, व पंतोजीचें कामही करितात. ह्यांमध्यें विद्येचा प्रसर होत चालला आहे. ह्यांत कित्येक ड्राफ्ट्स मेन् (नकाशे काढणारे) व सर्व्हेअरचें काम करणारे आहेत. चीफ इंजनेरच्या हपिसांत बनाजी भावजी घोसाळकर या नांवाचे इस्राएल आहेत, ते हेड ड्राफ्ट्स्मन् असून त्यांस १०० रुपये दरमहा मिळतो. हे ह्या कामांत फार हुशार, व मोठे गुणी आहेत. अब्राहाम दाविद्जी हे सद्यः अहंमदनगर एथें पोलीस कोर यावर नेटीव्ह कम्यांडंट आहेत.

हे लोक आल्यापासून मांडवी, चिंचबंदर व डोंगरी इतक्या ठिकाणीं राहतात. हे राहतात त्या मांडवीच्या भागास इस्राएल मोहला ह्मणतात. एथें या लोकांपैकीं कित्येकांच्या मोठमोठाल्या हवेल्या असून ते सधन आहेत.

ह्या लोकांची पुरातन मशीद मांडवीवर इस्राएल मोहल्यांत आहे. ही सन १७९६ त मयत अजम सामाजी हासाजी दिवेकर यांनीं बांधिली होती. ही बांधण्यास पुढील कारण झालें, असें ह्मणतात. हे गृहस्थ पूर्वीं टिपूबरोबर इंग्रजांच्या तर्फेनें लढत असतां त्यानें त्यांस कैद करून नेलें. तेव्हां त्यांनीं देवास असा नवस केला कीं, त्याच्या हातांतून सुटून मी परत मुंबईस सुखरूपपणें गेलों, तर मशीद बांधीन. त्या प्रमाणें त्यांनीं ही बांधिली. मशिदीवर असा लेख आहेः—

" ही मशीद पहिल्यानें अज्जम सामाजी हासाजी दिवेकर यांहीं १७१८ या वर्षीं बांधिली. परंतु ती मशीद लहान होती ह्मणून मशिदीचे पैक्यांतून पूनःबांधून तिचा संस्कार चैत्र शुद्ध २ शके १७८२ शनवार रोजीं झाला. "

मुंबईत पारशी लोकांच्या अग्याऱ्या १९ आहेत. यांच्या देवालयास अग्यारी (अग्निस्थान) असें ह्मणतात. परंतु यांत ही आदर्यान आणि आतस बेहेराम असे दोन प्रकार आहेत. आदर्यान हें साधारण अग्निस्थान असून त्यांत पन्नास साठ जातींच्या संस्कारित अग्नीची स्थापना केलेली असत्ये. आतस बेहेराम यांत १००१ जातींचा अग्नि सिद्ध करावा पडतो. व तो देशोदेशांतून आणतात. यास पुष्कळ द्रव्याचा खर्च होतो. मुंबईत प्रथम संवत १८३८ ह्मणजे सन १७८१ त दादीशेट नांवाच्या पारशी गृहस्थानें आतस बेहेरामाची स्थापना केली. हा नवेवाडी नजीक आहे. आणि त्या रस्त्यास अग्यारीचा रस्ता असें ह्मणतात. दुसरा हुर्मसजी वाड्या यानें चंदनवाडी नजीक स्थापन केला आहे. हा स्थापून आज ३२ वर्षें झालीं. तिसरा फ्रामजी कावसजी यांनीं गिरगांवच्या रस्त्यावर समुद्रकिनाऱ्यावर स्थापिला आहे. हें मोठें विस्तीर्ण व रम्य स्थळ आहे. हें बांधून सतरा वर्षें झालीं. पारशी लोक स्वजातीशिवाय दुसऱ्या लोकांस अग्यारींत जाऊं देत नाहींत.

ह्या शहरांत कांहींना कांहींतरी आठ पंधरा दिवसांनीं सणवार असतोच. आज कोठें पारशांचे डोसले; आज कोठें पपेटी; आज कोठें परब; आज कोठें गंबार; आज कोठें मुसलमान लोकांची बकरईद; आज कोठें मोगलांचा मोहरम; आज कोठें यहुदीलोकांचा पुरीम; आज कोठें बलांडन; आज कोठें हिंदुलोकांची गोकुलाष्टमी; आज कोठें पिठोरी; आज कोठें मुका पाडवा; आज कोठें आजे पाडवा; आज कोठें गुजराथ्यांचा तेवार; आज कोठें वाणी लोकांची गोवाळी अग्यारस; आज कोठें रांधण सट; आज कोठें शिळी सातम; आज कोठें पोर्टुगीझ् लोकांचा इंत्रूज; आज कोठें मारवाड्यांचा पजुसण; आज कोठें भटांच्या हरितालिका; आज कोठें गणपति; आज कोठें कोळयांच्या

गौरी; आज कोठें दिपवाळी; आज कोठें दसरा; आज कोठें गाडीवाल्यांचा पोळा; आज कोठें शिंप्यांचा शिराळशेट; आज कोठें दीपोत्सव; आज कोठें कोजागरी; आज कोठें बांदरेचे भगत; आज कोठें महालक्ष्मीचें हवन; आज कोठें रथसप्तमी; आज कोठें तिलसंक्रांत; आज कोठें इंग्रज लोकांचा क्रिस्टमस. ह्या प्रमाणें ह्मटल्या दिवशीं कांहींना कांहीं तरी आमच्या लोकांस कालक्षेप करावयास व द्रव्य उधळायास सांपडतें.

सन १८५८त भाद्रपद वद्य६ ह्या दिवशीं कपिलाषष्ठीचें महापर्व आलें होतें. ह्या दिवशीं मुंबई शहरांत जसा उत्साह झाला, तसा भरतखंडांत दुसऱ्या ठिकाणीं कोठेंच झाला नसेल. कपिलाषष्ठीचा योग साठ वर्षांनीं येतो असा नियम आहे. परंतु ह्या खेपेस हा अठ्ठावीस वर्षांनीं आला. हा पर्वकाळ सुमारें संध्याकाळच्या तीन तासांवर लागला होता. ह्मणून शहरांतील बहुतेक हिंदु लोक संध्याकाळपर्यंत उपोषित राहिले होते. ह्या पर्वणीचा उत्साह सर्व जातींच्या हिंदूंमध्यें एक सारिखा दिसून आला. सरकारी व सावकारी कारखान्यांतील सर्व हिंदु कामगार लोकांस सुटी मिळाली होती. वाणी, भाटये, व दुसरे शेट सावकार यांनीं ह्या दिवशीं आपआपलें काम बंद पाडून हा दिवस केवळ दान धर्म, जप तप, संध्या व अनुष्ठान करण्यासाठीं मोकळा ठेविला होता. शेंकडो भिकारी व भिक्षुक ब्राह्मण समुद्रकांठीं व वालुकेश्वरीं जाऊन सकाळचे प्रहरीं ठाणें देऊन बसले होते. तीन वाजायाच्या सुमारास लोक स्नानास निघाले. आठ पंधरा दिवसांपासून समुद्रस्नान करण्यासाठीं गांवोगांवाहून कित्येक लोक एथें आले होते. कांपाच्या मैदानापासून चौपाटीपर्यंत सर्व समुद्रकिनारा इतका भरून गेला होता कीं, लोकांच्या गर्दीमुळें कोणास कोण ओळखायास सांपडत नसत. वालुकेश्वरीं लोक जमले होते, त्यांची तर संख्याच नाहीं. ह्या दिवशीं लोकांच्या गर्दींत चेंगरून वालुकेश्वरीं तीन चार मनुष्यें ठार मेलीं, इतकी लोकांची दाटी होऊन गेली. तशीच रस्तोरस्तीं लोकांची बेसुमार गर्दी होऊन गेली होती. कोणी गाई, कोणी फळांच्या टोपल्या, कोणी धान्याच्या मोटी, व रुपयांच्या थैल्या घेऊन समुद्रावर जातानां दृष्टीस पडत. मग स्नान करून समुद्र-

कांठीं गाई, सोनें, रुपें, धान्य, भूमि वगैरे ब्राह्मणांस देऊन व दक्षिणा वांटून घरीं आले. घरीं आल्यानंतर ही त्यांनीं पुष्कळ धर्म केला. कोणास अन्न-दान, कोणास सुवर्णदान, कोणास दीपदान, कोणास गोप्रदान, कोणास गृहदान, अशीं दानें दिलीं. असा एक दोन तासांत सुमारें दोन लक्ष रुपयांचा धर्म ह्या मुंबई बेटांत झाला असेल. एका वाण्यानें एक तीन मजली घर त्यांत कुटुंबांतील दहा मनुष्यांचा वर्ष दोन वर्षें निर्वाह होई, इतकी सामग्री भरून ब्राह्मणास दान दिलें. त्यांत भांडीं कुंडीं, दाणा दुणा, भरण्या, पलंग, पासोडा, दुभती गाई, वगैरे सर्व सामान भरलें होतें. ह्या प्रमाणें लोकांनीं धर्म केला. ह्या दिवशीं गरीब निराश्रित ब्राह्मणास देखील दहावीस रुपये मिळाले. श्रीमन्त लोकांचे आश्रित होते त्यांस हजार, कोणास दोन हजार, कोणास चारशें, कोणास पांचशें, असें द्रव्य मिळालें.

मुलांस देवी आल्या असतां त्यां प्रीत्यर्थ एथें काळाचा व द्रव्याचा जो नाश होतो, तो पाहून प्राकृत लोकांस देखील खेद वाटल्यावांचून राहणार नाहीं. एकादा नवसासच दोनशें चारशें रुपये खर्चितो. देवी आल्या ह्मणजे त्या मुलास झोंपाळ्यावर निजवून गाणीं ह्मणतात.

देवीचीं गाणीं बहुतकरून हिंदुलोकांच्या प्रपंचांतील सर्व व्यवहारासंबंधी व शहरांतील सर्व विषयांवर आहेत. हीं गाणीं मुली व बायका आपल्या मनास येईल त्या प्रमाणें रचीत असतात; यांत कांहीं अर्थ नसतो. परंतु करमणुकीसाठीं एक मासला एथें उतरून घेतला आहे.

मुंबईचें. वर्णन.

मुंबईशहराचीहवा बायानिघाल्यापाहावया. ॥ मुंबईशहरालागबयानोरसतेफार. ॥ बाजुलागदिसतीमोठींमोठींघरें ॥ घरालाकामनकशीदार ॥ घरालारंगतरेतरेचे ॥ रंगांमध्येंरंगगबयानो निळाजंगाल ॥ मुंबईशहरगआहेफार ॥ कोणीएकगाड्यांत बसती ॥ कोणीएकघोड्यावरबसती ॥ घोड्यांलामखमालीजीन ॥ उंचंनीचटोप्या गवायांच्या ॥ बायांचेटोपीवालेबसती ॥ मुंबईशहरालागतीनबाजार ॥ सकाळचे पारींगभायखळ्यावरविकरा ॥ फुलेंपरोपरीफळेंनानापरी ॥ फळांमध्येंफळबायानो मोहांचानारोळ ॥ मार्किटबाजारगबयानोभरतोभरभरां ॥ फळेंपरोपरीगबायानो

नानापरी ॥ फुलांमध्येंफुलविलायतीचांफा ॥ चिऱ्याचाबाजारभरतोभरभरां ॥ बायानोमाळीयेतीनदारा ॥ मुंबईशहरालागबायानोदोनदरवारें ॥ टांकसाळआणिटौनहाल ॥ टांकसाळीमध्येंनाणेंहोतेंतयार ॥ तेथेंनोटीचाव्यापार ॥ बायासांठवितानजवाहीर ॥ मुंबईशहरालागबायानोसातबंदरें ॥

बोरीबंदर, ॥ चिंचबंदर, ॥ कोळसेबंदर, ॥ उरणबंदर, ॥ माहीमबंदर, ॥ भायखळाबंदर, ॥ आणि सातवा भाऊचा धक्का. ॥

कानोबाचे मठ. मुंबईंत जागोजागीं हे मठ आहेत. ह्यांची संख्या सर्व शहरांत मिळून पन्नास साठ आहे. ह्या मठांचे धनी सोनार, शिंपी, भंडारी व शूद्र लोक असतात. ब्राह्मण लोकांचे मठ कोठें अढळत नाहींत. मठांचे अधिकारी साधारण लोकांसारिखे काम धंदा करितात, आणि हाही रोजगार चालवीत असतात. कानोबाचे मठ ह्मणजे देवालयांसारिखे बांधलेले नसतात. साधीं घरें, झोंपड्या व चाळींतील एकादी कोठडी ज्या ठिकाणीं कानोबाचा पुजारी राहतो, त्यासच मठ असी संज्ञा आहे. ह्या पुजाऱ्यास भगत (भक्त) असें ह्मणतात. ह्या मठांत लहान मोठें जसें ज्याचें उत्पन्न असेल तसें एक मखर असतें. त्यांत कानोबाची मूर्त्ति व फकिराकडून मिळवलेली पिरांच्या मंत्रानें भरलेली मोठी ताईत अथवा पंजा असतो. हिंदूंच्या बालकृष्णाची मूर्त्ति आणि मुसलमानांच्या पिरांचा पंजा मिळून हिंदूंचा एक विजातीय कानोबा देव झाला आहे. ह्या कानोबाचें मूळस्थान पैठण, व ह्या धर्मस्थापक सय्यद सादत आहे, असें याचे भक्त सांगतात. कानोबास स्त्रिया फार भजतात. कानोबाच्या भगताचे पुष्कळ शिष्य असतात. यांच्या अंगांत अवसर येतो. ह्यास कानोबाचें वारें ह्मणतात. हें वारीं येण्यास पुष्कळ खटपट करावी लागते, व पिशवीचें तोंडही सोडावें पडतें. द्रव्य दिल्यावांचून कानोबा एकाएकीं कोणाच्या अंगांत शिरत नसतो.

कानोबा हा कोणी मुसलमान आहे किंवा हिंदु आहे याचा अजून बराबर निर्णय होत नाहीं. हे लोक असें सांगतात कीं, राम आणि रहीम हे दोनही एकच आहेत. हिंदुधर्म आणि मुसलमानी धर्म हे दोघे बंधू आहेत. त्यांत मुसलमानी धर्म हा वडील आणि हिंदुधर्म हा धाकटा भाऊ आहे. अ-

सें सांगून ते ह्या मठांत बहुतकरून मुसलमानी रिवाजाची पूजा करितात. देवापुढें ऊद जाळितात, त्यावर सबजा वाहतात, जिकडेतिकडे अबीर फेकितात, मुसलमानी भाषा बोलतात, व कलिमा पढतात. “ ए अल्ला बिसमिल्ला” असे अनेक यवनी शब्द बोलतात. कधींकधीं कानोबाची पूजा करायास फकिराची गरज लागत्ये. एकाद्या समयीं हिंदुधर्माची निर्भर्त्सना करितात, व त्यास दूषणें देतात. व फकिरांस धर्म करायास सांगतात.

कानोबाचा उत्साह श्रावणमाहिन्यांत जन्माष्टमी आणि गोकुलाष्टमी ह्या दोन दिवसांत होतो. ह्याचे भक्त असें सांगतात कीं, सुमारें अकराशें वर्षांमागें सैयद सादत ह्मणून एक मुसलमान फकीर पैठणामध्यें मोठा विष्णुभक्त होऊन गेला, त्यानें हे दोन धर्म मिश्र केले. ह्यामध्यें मुसलमान धर्माचें माहात्म्य विशेष असतें. ज्यावेळीं मुसलमान हिंदुधर्म मोडायास पाहत होते, त्यावेळीं त्यांच्या भयानें हिंदूनीं हिंदूमुसलमान मिश्रित हा धर्म तयार केला असावा, असें वाटतें. हिंदु आणि मुसलमान धर्मांत इतका भेद आहे कीं, मुसलमानांचे मशिदींत हिंदूनें उभें देखील राहूनये, असें असतां जन्माष्टमीच्या दिवशीं उपोषण करून मुसलमानांच्या कुराणांतील प्रार्थना वाचून हेलोक कृतकृत्य मानितात! कानोबाची मूळपीठिका कशी काय आहे, ती पक्की समजत नाहीं. कोणी सांगतात कीं कानोबाहा कृष्णच, कोणी सांगतात कीं, कानोबा हा कृष्णाचा संवगडी होता,* व तो त्याचा परमभक्त असे.

गणपतीचा उत्साह ह्या शहरांत दहा दिवसपर्यंत एक सारखा मोठ्या कडाक्यानें चालतो. कित्येक गृहस्थ वर्ष सहा महिने खपून गणपति स्वतः तयार करितात. हा मातीचा असतो खरा, परंतु ह्यांत कुशळतेचें काम असून शें दोनशें रुपये यास खर्च करितात. कोठें कोठें उत्कृष्ट चित्रें होतात. जागोजागीं शेंकडो गणपति तयार होतात. कित्येक सुंदर मखरें करितात. गणपतीचा उत्साह दक्षिणी हिंदुलोकांतच होतो. गुजराथी व घांटी लोकांत गणपतीचें नांव देखील माहीत नाहीं. मुंबईंत गणपतीचें माहात्म्य परभू, सोनार, ब्राह्मण, भंडारी व शेणवी लोकांत फार असतें. ह्या दिवसांत समाराधना, कथा, नाच, बैठका, फुगड्या, जलसे, इत्यादि होत असतात. पैसेवा-

ले लोक याप्रसंगीं हजार पांचशें रुपये खर्च करितात. कोणी कोणी दहा दिवस एक सारखा दारापाशीं चौघडा वाजवीत असतात, व अरास करितात. हांड्या, झुंबर, गलासें, आरसे व चित्रं जिकडून तिकडून जमाकरून घरें शृंगारितात, व चुना काढून स्वच्छ करितात. ज्या दिवशीं गणपति शेळवितात, त्यादिवशीं संध्याकाळीं रस्त्यांत जिकडेतिकडे तमासा पाहणाऱ्या लोकांची, गाड्यांची, व गणपतीच्या पालख्यांची गर्दी होऊन जात्ये. आणि ज्या दिवशीं गौरि जातात, त्या दिवशीं वाणकोटी लोक रस्तोरस्तीं नाचत असतात, व त्यांच्या मेळ्यांनीं सगळें कांपाचें मैदान भरून जातें. हे हुमऱ्या घालून एक सारिख्या उड्या मारीत असतात.

सुमारें वीस वर्षांमागें गणेश चतुर्थीच्या दिवशीं संध्याकाळीं एथें लोकांस रस्त्यांत फिरण्याची बंदी होती. ह्या दिवशीं दिव्यांत वात पडली कीं, द्वाड लोक घरांवर व रस्त्यांत जाणाऱ्या येणाऱ्यावर दगड मारीत. परंतु हें खूळ हल्लीं सरकारानें अशा लोकांस दंड करून एकसारिखी पांच सहा वर्षें थाळी पिटून बंद केलें आहे. हें चतुर्थीच्या चंद्रदर्शनाचा आळ दूर करण्याच्या निमित्तानें होतअसे. लुच्चे लवाड लोक मौजेसाठींच लोकांवर दगड मारून नासाडी करीत, ह्मणून या चतुर्थीस एथचे वाणी, पारशी व गुजराथी लोक ढगळा चोथ (दगड मारायाची चतुर्थी) असें ह्मणत. पूर्वीं ह्या दिवशीं लोक संध्याकाळचे पांच वाजले ह्मणजे दरवाजे बंद करून राहत.

दिपवाळी. ह्या सणाचा मुंबईंत उत्साह होतो, तसा पृथ्वीवर कोठेंच होत नसेल. हें मंडण सतत पांच दिवसपर्यंत असतें, आणि हा पाहयास लोक देशोदेशांतून येतअसतात. अनेक तऱ्हांचीं चित्रें, आरसे, हांडया, व झुंबर, लावून पेढया व दिवाणखाने इतके शृंगारितात कीं, त्यांपुढें श्रीमंतांचा आरसेमहाल कांहींच नाहीं. किल्ल्यांत, बाजारांत व सर्व मुंबईभर रस्तोरस्तीं व गल्लोगल्लींत हांडया व गलासें पेटलेलीं असून जिकडेतिकडे गाडयांची गर्दी असत्ये. प्रत्येक पेढींत अरास होत्ये तिचें वर्णन केलें तितकें थोडेंच. ज्या दिवशीं पेढीपूजन होतें व नव्या चोपडया होतात, त्यादिवशीं तर कोटांत आणि मार्केटांत गाड्यांची आणि मनुष्यांची इतकी गर्दी होतेकीं, नदीच्या लोटासारिखी गाड्यांची हार लागलेली असते.

ह्या दिवसांत गुजराथी घोडेवाले एकत्र जमून एक तऱ्हेवाईक पोशाक करून पायांत चाळ व कमेरेत घागऱ्या बांधून हातांत दोन दोन काठ्या घेऊन गृहस्थांच्या घरीं जाऊन नाचत असतात, व गाणीं ह्मणतात. ह्यांस रुपया आठ आणे पोस्त द्यावें पडतें. कांहीं मोठा सणवार आला ह्मणजे शिपाई चाकर वगैरे लोकांस आठ चारआणे बक्षीस द्यावे पडतात, त्यास पोस्त ह्मणतात. बलिप्रतिपदेचे दिवशीं गवळी लोकांचा मोठा सण. ह्यादिवशीं ह्मशींस व गाईंस शृंगारून पंचवाद्यांनिशीं रस्तोरस्तीं व इष्टमित्रांच्या घरोघर फिरवितात. मग त्यांस पंचारतीची ओंवाळणी होत्ये. कोणी कोणी इंग्रजी बाजा देखील लावितात.

मोहरम— हा मुसलमानांचा सण आहे खरा, परंतु ह्या शहरांतील एक तृतीयांश हिंदु लोक हा पाळीत असतात. ह्या सणास ताबूत ह्मणतात. मोहरम हें ह्या महिन्याचें नांव आहे. ह्या महिन्यांत मुसलमान ताबूत करून त्यांत पंजा बसवून त्याची सबजा, फुलें व अबीर घालून व धूप दाखवून पूजा करितात. त्यास ताबूत किंवा डोला असें ह्मणतात. ह्या डोल्यांस प्रतिवर्षी शेंकडो रुपये खर्च होतो. अनेक तऱ्हांचे कागद लावून व सोनेरी व रुपेरी वर्ख चढवून हे मोठे सुशोभित करितात. लहान मोठे मिळून मुंबईंत सुमारें शें दीडशें ताबूत होतात. कामाठी व कोटेंकोटें हिंदुही ताबूत करितात. हा उत्साह सात आठ दिवसपर्यंत एक सारिखा चालतो. ह्या सणास इमामजयंती असें आमच्या लोकांनीं नांव दिलें आहे. मुंबईच्या लोकांस द्रव्य मिळत असतें, सबब हे सण तारतम्यानें होतात.

मुसलमान व कित्येक अडूलोक ह्या आठ दहा दिवसांत अनेक सोंगें घेऊन रस्तोरस्तीं धिंगामस्ती करीत फिरतात. कित्येक वाघ होतात, कित्येक सन्न्याशी व बैरागी बनतात, व कित्येक आस्वलांचीं कातडीं अंगांत घालून आस्वल होतात. पांच सहा असामी मिळून कापडाचा हत्ती करून रस्तोरस्तीं फिरवितात. ह्या दिवसांत ताबूतभक्त हिरवे, तांबडे, व पिवळे नाडे हातांत बांधितात, व गळ्यांत ही घालितात. कित्येक हिंदुलोक आपआपल्या मुलांस फकिरी देऊन व काखेस झोळी लावून लोकांच्या

दारोदार "इमामहुसेन" असें ह्मणून फकिरी व चिराखी मागायास पाठवितात. असी जमविलेली भिक्षा संध्याकाळीं नेऊन ताबुतांस अर्पण करितात. ताबुतास खिचडीचा नैवेद्य दाखवावा पडतो, ह्मणून ज्याच्या दारीं हे भिक्षा मागायास जातात, ते तुरीची डाळ व तांदूळ एकत्र करून भिक्षा घालितात. त्या मुलाचे कोणी सोयरे असले तर चिराखीसाठीं ह्मणून दिडकी दुगाणीची भिक्षा घालितात. कोणी तसाच जवळचा नातलग असला, तर त्या मुलाच्या हातीं दोन चार रुपये घालितो, व शेर दोन शेर खिचडी देतो. ताबुतास अबीर, ऊद, या सुगंधिद्रव्यांचा वास आवडतो, व हिरव्या रंगावर त्याची प्रीति असत्ये, ह्मणून ह्या दिवसांत हिंदु व मुसलमान भक्त हिरव्या रंगाचे पोशाक करितात, व अंगास अबीर फांसितात. ज्या दिवशीं ताबूत शेळवितात, त्या दिवशीं मोठ्या समारंभानें समुद्रावर नेऊन समुद्राच्या पाण्याचा स्पर्श करून त्याचा कळस मोडून परत आणितात. कांहीं वर्षांमागें ह्या ताबुतांबरोबर पलटणी व इंग्रज कामगार लोक जात असत.

पूर्व दिवशीं रात्रौ ताबूत रस्तोरस्तीं मिरवितात. ह्या रात्रीस "कतलकी रात" असें ह्मणतात. ह्या रात्रीस दहावीस वर्षांमागें मोगलांचा घोडा निघत असे. त्याची रचना मोठी चमत्कारिक असे, आणि हा पाहयास लोक तुटून पडत. परंतु ह्या दिवशीं मुसलमान व मोगल यांच्या बहुधा मारामाऱ्या होऊन एक दोन तरी मुडदे पडत, सबब सरकारानें हल्लीं तो घोडा बाहेर काढण्याची बंदी केली आहे. ह्या प्रसंगीं हजारो लोक रस्तोरस्तीं जमतात. ज्या दिवशीं ताबूत शेळवितात, त्या दिवशीं कांपाच्या मैदानांत हजारो मनुष्यांचा मेळा जमतो.

एथें काशी, रामेश्वर, द्वारका ह्या महायात्रांस जाण्याच्या हेतूनें वर्ष दोन वर्षांनीं पुष्कळ लोक जमतात. कित्येक श्रीमंत लोक ह्या महायात्रा करायास जात असतात, व यांबरोबर कित्येक गरीब भावीक ही जातात. पंढरपुरची यात्रा करणारे वारकरी आषाढ आणि कार्तिक एकादशीस शेंकडो जातात. हे जायास निघाले ह्मणजे रस्तोरस्तीं भजनाचा व वाद्यांच.

गजर चाललेला असतो, आणि लहान थोराच्या गळयांत पांच पंचवीस माळा घातलेल्या असतात. ह्यांशिवाय आसपासच्या यात्रा. वांई, नासीक, गोकर्ण महाबळेश्वर, अळंदी, निर्मळ ह्या ठिकाणीं जाणारे प्रतिवर्षीं हजारो लोक सांपडतील, आणि हल्लीं लोखंडी सडका झाल्यापासून लोक फारच यात्रा तीर्थें करायास लागले. मुसलमान लोक मक्केची यात्रा करितात. तीस " हाज " ह्मणतात.

प्रतिवर्षीं मुंबईंत कित्येक देवळांच्या जत्रा (यात्रा) भरतात, त्या वेळीं अनेक तऱ्हांचा खेळ, मिठाई व दुसऱ्या जिनसा विकायास येतात. देवालयांत व आसपास पुष्कळ अरास केलेली असते. आणि समयविशेषीं दारूकामही सोडितात. मुसलमान लोकांच्या जत्रा होतात, त्यांस उरूस ह्मणतात.

वालुकेश्वरीं श्रावणी अमावास्येस व कार्त्तिक पौर्णिमेस अशा दोन जत्रा भरतात. ह्या हल्लीं एक दोन दिवसपर्यंत असतात. पूर्वीं ह्या जत्रांत प्रतिवर्षीं दोन तीन लक्ष रुपयांचा फक्त जुगारच होत असे. त्यावेळीं जुगाराच्या छंदामुळें ठाणें, वसई, पनवेल, आलिबाग इत्यादि आसपासच्या शहरांतील कित्येक लोक जीव टाकून येत, व जत्रा एक सारिख्या पांच पांच सहा सहा दिवसपर्यंत चालत. परंतु आठ दहा वर्षांपासून सरकारानें ह्या जुगाराची बंदी केली, त्यामुळें बाहेरगांवांतील लोकांचें येणें बंद झालें. आतां ह्या जत्रा तादृश भरत नाहींत. एक दोन दिवसांत उलगडून जातात. सुमारें वीस पंचवीस वर्षांमागें ह्या जत्रांत पारशी लोक फार जात, व डोंगरावर जागोजागीं तंबू मारून राहत असत. ह्या पारशी गृहस्थांच्या बरोबर नकल्ये, थट्टेबाज, ढोंगी व जुगारी पारशी जाऊन धिंगामस्ती करीत, व जत्रांत स्त्रिया जात, त्यांमध्यें शिरून थट्टामस्करी चालवीत. हें पाहून महाजनांनीं सरकारास ही गोष्ट कळवून वालुकेश्वराच्या संस्थानासभोंवतीं भिंत बांधून सरकारच्या हुकुमानें पारशी लोकांस आंत येण्याची मनाई केली. तेव्हांपासून ह्या जत्रांचें मान कमी झालें. महालक्ष्मीस दोन जत्रा होतात. महालक्ष्मीची चैत्र पौर्णिमेस व धाकजीच्या देवळाची वैशाख पौर्णिमेस. नवेवाडीची कार्त्तिक अमावास्येस, व कालिकादेवीची मार्गशीर्ष अमावास्येस. ह्यांशिवा

य परभादेवीची, गांवदेवीची, शिंपीओळींतली, जगन्नाथ शंकरशेटच्या देवळाची, माणकेश्वराची, भुलेश्वराची, अशा निरनिराळ्या देवालयांच्या जत्रा होत असतात. दसऱ्याच्या दिवशीं मुंबादेवीची जत्रा भरते. त्यादिवशीं आपट्याचा पाला (सोन्याच्या नांवानें) सुमारें हजार पांचशें रुपयांचा खपतो. हा घेऊन लोक आपआपल्या मित्रांच्या घरीं जाऊन सोन्याच्या नांवानें दोन तीन पानें त्यांच्या हातीं देऊन त्यांची भेट घेतात. कोणी कोणी हा श्लोक ही ह्मणतात. "शमीशमयतेपापं शमीशत्रुविनाशिनी ॥ अर्जुनस्यधनुर्धारी रामस्यप्रियवादिनी ॥. नारळी पौर्णिमेस कांपाच्या मैदानांत समुद्रकांठीं मोठा मेळा भरत असतो. त्या दिवशीं समुद्रानें शांत व्हावें, ह्मणून त्याची पूजा करून त्यांत लोक नारळ टाकीत असतात. शिवरात्रीस घारापुरीस जत्रा भरते, तेथें पुष्कळ लोक जातात. अशा वर्षापोटीं लहान मोठया मिळून तीस चाळीस जत्रा होतात.

नवरात्रांत गुजराथ प्रांतस्थ लोकांत गर्भे कुटण्याचा प्रचार फार आहे. खारवी, कोळी, घोडेवाले यांच्या व इतर कनिष्ठ प्रतींतील लोकांच्या बायका एका टोपलींत मातीचा करा व त्यावर नारळ ठेवून फुलें घालितात. ते घेऊन पांच पंचवीस जसजसा त्यांचा मेळा असेल, त्या प्रमाणें वाणी किंवा पारशी लोकांच्या घरोघर जाऊन सकाळ संध्याकाळ गर्भा कुटतात. तो असा. जमिनीवर ती टोपली ठेवून तींत दिवा पेटवून ठेवितात. मग अनेक तऱ्हांचीं गाणीं गुजराथी भाषेंत ह्मणून टाळ्या पिटून त्या टोपली सभोंवतालीं तास अर्धतास नाचतात. हा उत्साह एक सारिखा दहा पंधरा दिवस चालतो.

प्रतिष्ठित वाणी लोकांच्या स्त्रिया देखील घरोघर आश्विन महिन्यांत महिना पंधरा दिवसपर्यंत गर्भा कुटीत असतात. यांचा प्रकार असा असतो. एकादा श्रीमान् गृहस्थ आपल्या घरीं गर्भा कुटायाचा बेत करून आपल्या स्नेह्यांच्या घरीं आमंत्रणें पाठवितो. त्या स्त्रिया सुमारें आठ नऊवरें रात्रीस त्याच्या एथें जमतात, व सुमारें अकरा वाजेतोंपर्यंत गर्भा कुटितात. मग त्यांस जसें ज्याचें सामर्थ्य असेल, त्या प्रमाणें कोणी साडले, कोणी पावळें, कोणी तांब्ये, कोणी ताटें, कोणी पराती, असें वांटतात.

कुलाब्यास गजाअल्ली साहेब या पिराचा उरूस भाद्रपद महिन्यांत भरतो. बोरी-बंदराच्या शेवटास किल्ल्याच्या तटाच्या बाजूस बिस्मिल्ला साहेब नांवाच्या पिरांची कबर आहे, तेथें मार्गशीर्ष महिन्यांत उरूस भरतो. ह्यांशिवाय माटुंग्यांत व दुसऱ्या ठिकाणीं दहा पंधरा उरूस भरत असतात. ह्या उरुसांमध्यें माहीमचा उरूस फार प्रख्यात. यांत दोनचारशें मोटमोठालीं दुकानें पडतात, व तो सुमारें सात आठ दिवसपर्यंत रहात असतो. पूर्वीं ह्या दिवसांत एथें हजारो रुपयांचा व्यापार होत असे, व दूर देशांतून लोक येत असत. हा एकसारखा पंधरा वीस दिवस चाले. ज्यावेळीं उघडपणें जुगार खेळायास मिळत असे, त्यावेळीं अशा प्रसंगीं मुंबईंत फारच तर्कटें होत. वालुकेश्वराच्या जत्रांत व माहीमच्या उरुसांत कित्येक जुगारी लोकांच्या घरांतील नग नगोट्यावर व सामान सुमानावर तवाई येई. पूर्वीं या उरुसास पारशी फार जात, व चारपांच दिवस तेथें जाऊन पडत. पारशी आणि मुसलमान लोकांचा दंगा झाला, त्या वर्षापासून पारशांनीं ह्या उरुसास जाणें सोडिलें.

कार्तिक वद्य ५स कोटांतील रथ निघतो. हें संस्थान शेणवी गृहस्थांचें आहे. पूर्वीं कित्येक सधन शेणवी गृहस्थांची वस्ती कोटांतच असे. तेथें जत्रा भरत्ये, व ब्राह्मणभोजन होतें. गोवाळी अग्यारस ह्मणून गुजराथी लोकांचा श्रावण वद्य एकादशीस सण येतो. त्या दिवशीं पांच सहा वर्षांच्या मुलांस गोपाळांचे वेश देऊन त्यांच्या अंगांवर सोन्याचे व जवाहिराचे अलंकार घालितात. हे असे बटु गोपाळ ह्या दिवशीं कोटांतील ठाकूरद्वारांत शें दोनशें जमतात. ह्यांच्या डोकींत बायकांसारखीं फुलें माळितात. अशा प्रसंगीं एखादा श्रीमंताचा मूल असला, तर त्याच्या अंगावर सुमारें दहा पंधरा हजार रुपयांचें जवाहीर असतें. ह्या पांच सहा वर्षांच्या मुलास किंवा मुलीस शृंगारून देवदर्शन झाल्यानंतर स्नेह्यांचे घरीं दाखवायास फिरवितात. कित्येक दक्षिणी लोकही आपआपल्या मुलांस असे शृंगारितात. ह्या दिवशीं हीं मुलें स्नेह्यांचे घरीं दाखवायास पाठवितात. तेथें त्यांस रुपया दोन रुपये द्यावे पडतात. व कोणी कांहीं खायाचा पदार्थ त्यांच्या हातांत देतो.

इंग्रज जरी पूर्वीं सुरतेंत वखारी घालून व्यापार करीत, व त्यावेळीं जे गृहस्थ या देशांत आले होते, त्यांत भावीक व खिस्ती धर्मावर श्रद्धा ठेवणारे असे कोठें विरळा होते, तरी तेव्हांपासूनच त्यांस ह्या देशांत आपल्या धर्माचा प्रसार करावा असी इच्छा होई. सन १६१७ त मिस्तर जोझेफ सालब्यांक यानें कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स यांस पत्र लिहिलें आहे. त्यांत तो मोठ्या उत्कंठतेनें आणि आस्थापूर्वक विनंती करितोकीं, या देशांत कांहीं खिस्ती धर्मोपदेशक पाठविण्यांत यावे. जेणेंकरून ह्या लोकांचें कल्याण होईल. दुसरें तो असें लिहितो कीं, ते असे सात्विक असावे कीं, त्यांचें आचरण पाहून ज्या लोकांत आह्मी राहतों, त्यांची त्यांवर श्रद्धा बसावी. ह्याच वर्षाच्या सुरतेच्या वखारीच्या दप्तरांत एका मोगलास खिस्ती धर्मांत घेतलें, असें लिहिलें आहे.

मिशनरीः— एतद्देशीय लोकांस खिस्ती धर्म शिकवून त्यांस स्वधर्मांत आणावें, हा यांचा मुख्य उद्देश आहे. ह्या स्वधर्माभिमानी लोकांचा मुंबई शहरांत येऊन खिस्ती धर्माचा उपदेश करावा, असा निश्चय प्रथम सन १८०७ त डाक्टर टेलर नांवाच्या एका मिशनरीनें केला होता, परंतु मुंबई एथें राहयास त्याला सरकारचा हुकूम नमिळाल्यामुळें तो सुरतेस जाऊन राहिला, आणि कांहीं सरकारी काम पत्करिलें. पुढें सन १८११ मध्यें अमेरिकेहून तीन मिशनरी भरतखंडांत आले. त्यांची तर प्रथम " दे माय धरणीठाव " अशी अवस्था झाली. पहिल्यानें ते कलकत्त्यास गेले, तेथून त्यांस सरकारानें हाकून लाविलें. मग ते कोचीस गेले. तेथेंही त्यांचें कांहीं बळेनासें झालें. नंतर मुंबईस आले. एथें काय विचारता? त्यांस बंदरांत देखील उतरायाची पंचाईत पडली. अशांत मोठ्याच संकटानें तारवांतून धक्क्यावर पाउल टाकिलें नाहीं, इतक्यांत गव्हर्नर ईव्हान नीपियन यांजकडून हुकूम आला कीं, तुह्मी दोन दिवसांच्या आंत मुंबई बेटांतून निघून जावें. हे लोक आल्यानें एतद्देशिय लोकांच्या धर्माविरुद्ध बोलूं लागतील, ह्या भीतीनें त्यांस एथें राहूं दिलें नाहीं, इतकेंच नाहीं, परंतु कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स ह्यांचा ही हुकूम होता कीं, कोणी खिस्ती धर्मोपदेशकास एथें राहूंदेऊंनये. अशीं ह्या उपदेशकांवर

संकटें येऊन पडलीं, तरी ते कोणत्याच गोष्टींत खचले नाहींत. ईश्वरावर भरिभार ठेवून मोठ्या धैर्यानें या प्रसंगीं त्यांनीं आपली वर्त्तणूक ठेविली. त्यांनीं सरकारांत अर्ज केला व इंग्लंड देशांतही आपले उद्योग चालविण्यास परवानगी देण्याविषयीं लिहून पाठविलें. त्यांजकडून ही हुकूम आलाकीं कंपनी सरकारच्या राज्यांत त्यांनीं राहूंनये, व लागलेंच स्वदेशास परत जावें. हें ऐकून जरी त्यांची पांचावर धारण बसली, तरी त्यांनीं आपला कृतसंकल्प सोडिला नाहीं. सारांश. अनेक उपाय करून ज्या उद्देशानें ते स्वदेश सोडून आले होते, तो चालू करण्यास त्यांनीं हरयुक्ति करून परवानगी मिळविली. नंतर सन १८१४ पासून त्यांनीं मुंबईत हळूहळू आपला उद्योग चालू केला. प्रथम एतद्देशीय भाषा शिकले. इंग्रजी ग्रंथांचीं निरनिराळ्या भाषांत भाषांतरें करून छापिलीं. आणि लोकांस उपदेश करूं लागले. मग लहान मुलांस व मुलींस शिकवायाच्या शाळा घालून मोठ्या सहनशीलतेनें त्यांनीं आपलें काम चालविलें.

ज्या अडचणी मिशनरी लोकांस भरतखंडांत राहण्यास प्राप्त जाहल्या, त्यांचा शतांश जरी आमच्या एकाद्या धर्माभिमानी पुरुषास प्राप्त जाहला असता, तर त्यानें केव्हांच गाशा गुंडाळून काशीयात्रेची वाट धरिली असती. परंतु मिशनरीलोकांस ज्या अडचणी प्राप्त झाल्या, त्याच त्यांच्या योग्यतेस व भरभराटास कारणभूत झाल्या. हे अलौकिक धर्माभिमानी गृहस्थ आपलें काम निष्ठेनें करितात, ह्मणूनच त्यांचे सर्व हेतु सिद्धीस जातात. हल्लीं त्यांनीं लाख लाख रुपये खर्चून शाळा बांधिल्या, व त्यांचीं विद्याखातीं सरकारच्या खात्यांबरोबर टक्कर मारितात. फ्रीचर्च विद्यालय, जनरल असेंब्लीचें विद्यालय, आणि मनी विद्यालय हीं तीन मिशनरी लोकांचीं विद्यालयें आहेत. ह्या शाळांच्या संबंधानें हजारो मुलें मराठी, गुजराथी, आणि इंग्रजी भाषेचा अभ्यास करीतात, शिकविण्याप्रीत्यर्थ ते स्वतः श्रम करून हजारो रुपये खर्च ही करितात. व देशोदेशीं शाळा घालून मुलांकरवीं व मुलींकरवीं अभ्यास करवितात. अमेरिकेंतील मिशनरी हे एथें प्रथम आले आणि शाळा घालण्याचे उद्योग पहिल्यानें त्यांनींच चालविले. त्यांनीं ही

इंग्लिश शाळा घातली होती, परंतु हल्लीं त्यांच्या शाळा मराठीच आहेत. प्रख्यात मिशन खातीं हीं चारच. ह्या चारांहे मिशनांच्या शाळा, पुणें, सुरत, नासीक, बडोदें, कोल्हापूर, सातारा, अशा सर्व मुंबई इलाख्यांत पसरल्या आहेत.

सरकारी व मिशन शाळांचा तपशील.

सरकारी व मिशन शाळांत किती विद्यार्थी शिकतात, हें पुढील तपशिलावरून कळतें. सरकारी शाळांस सरकारचा सालिना २५,००,००० रु० खर्च होतो. आणि मिशन शाळांस सरकारचा केवळ १,६५,००० रु० खर्च होतो. सर्व हिंदुस्थानांत एकंदर ३,००,००,००० मुलें शाळांत जाण्यासारखीं असतील. त्यांपैकीं मिशन शाळांत १,००,००० आणि सरकारी शाळांत १,२७,५१३ शिकतात. मिशन शाळांचा तपशील येणेंप्रमाणें.—चर्च मिशनरी मंडळीच्या ७८१ शाळा आहेत, व त्यांवर बारा युरोपियन व ८४६ एतद्देशीय शिक्षक आहेत, व त्यांत २७,००० विद्यार्थी आहेत. लंदन मिशनरी मंडळीच्या ३१९ शाळा, ५८९ एतद्देशीय शिक्षक व सुमारें १५,००० विद्यार्थी आहेत. वेसलियन मिशनाच्या ५३ शाळा, १०० शिक्षक, आणि सुमारें ३,००० विद्यार्थी आहेत. फ्रीचर्च मिशनाच्या शाळांत ९,१३२, आणि बापतिस्त मिशनाच्या शाळांत २,५०० विद्यार्थी आहेत. आणि दुसऱ्या मिशनांच्या शाळांतील विद्यार्थी धरिले तर मिशन शाळांतल्या विद्यार्थ्यांची एकंदर संख्या १,००,००० होईल. सरकारी शाळांतील तपशील येणेंप्रमाणें. बंगालइलाख्यांत सरकारी शाळा व पाठशाळा मिळून २८१ आहेत, आणि त्यांत दररोज सरकारी १४,४९८ विद्यार्थी येतात. मद्रास इलाख्यांत शाळा व पाठशाळा मिळून १४२ आहेत, आणि त्यांत दररोज सरासरी ८,५९३ विद्यार्थी येतात. मुंबई इलाख्यांत सिंधचा प्रांत धरून शाळा व पाठशाळा ६१० आहेत, व त्यांत रोज येणारे विद्यार्थी सुमारें २५,१८७ आहेत. पंजाब इलाख्यांत दिल्ली धरून १५६ शाळा व पाठशाळा असून विद्यार्थी सरासरी ८,३०१ आहेत. वायव्य प्रांतांत शाळा व पाठशाळा २,९४४ व विद्यार्थी ६८,६८९ आहेत. या सर्वांची बेरीज

येणेंप्रमाणें एकंदर विद्यालयें ४,९३१ आणि एकंदर विद्यार्थी सरासरी १,२५,२६८, आणि आग्रा वगैरे ठिकाणच्या शाळा मिळविल्या, तर सर्व मिळून ४,९५८ विद्यालयें आणि १,२७,५१३ विद्यार्थी होतात.

ज्या वेळीं मिशनरी लोकांनीं प्रथम ख्रिस्तीधर्मसंबंधी मराठी पुस्तकें मुंबई शहरांतील लोकांस फुकट देण्याचा परिपाठ सुरू केला, त्यावेळीं ते आमच्या लोकांचें आर्जव करून त्यांस पुस्तकें देत, परंतु आमचे कित्येक लोक त्यांच्या पुस्तकांस शिवत देखील नसत. कोणी तीं घेतलीं, तरी लागलींच त्यांच्या देखत फाडून टाकीत. मुलींस व मुलांस त्यांच्या शाळेंत जाण्याचा फारच प्रतिबंध करीत. जीं पुस्तकें पूर्वीं त्यांच्या घरीं आणून फुकट देत, तींच सद्यः त्राक्ट सोसाइटींत जाऊन आमचे लोक संतोषानें पदरचा दाम खर्चून घेतात. मुलांस व मुलींस बक्षिसें देऊन त्यांच्या आईबापांचें आर्जव करून शाळेंत नेत, तरी बराबर पाठवीत नसत, आणि हल्लीं शेंकडो मुलें दरमहा पैका देऊन आपणांस शाळेंत घ्या, ह्मणून उलटें त्यांचें आर्जव करितात. हें सर्व त्यांच्या निष्ठेचें फळ आहे. पाद्रीलोक आतां बहुधा फुकट पुस्तकें देत नाहींत, व मुलांस फुकट शिकवायास कांकूं करितात. त्राक्ट सोसाइटीचीं पुस्तकें प्रतिवर्षीं शेंकडो रुपयांचीं खपतात.

त्राक्ट आणि बुक सोसाइटी आणि बैबल् सोसाइटी अशा यांच्या दोन पुस्तकें करणाऱ्या मंडळ्या आहेत. त्राक्ट सोसाइटींत ख्रिस्तीधर्मबोधक असीं लहान पुस्तकें तयार करून स्वल्प किमतीनें विकतात, व बैबल् सोसाइटींत ख्रिस्तीधर्मशास्त्र एतद्देशीय अनेक भाषांत छापून विकितात. या शिवाय दुसऱ्या द्वीपांतरांतील सुमारें २०० भाषांत याचे तरजुमे झाले आहेत. असे ह्या लोकांचे उद्योग आहेत. दोनशें भाषांत तरजुमे केले आहेत, ह्मटलें असतां ही अतिशयोक्ति आहे, असें कोणास वाटेल, परंतु इंग्रज लोकांनीं आजपर्यंत शोध करून पृथ्वीवर प्रस्तुत एकंदर ३,०५४ निरनिराळ्या भाषा आहेत, व १,००० वर निरनिराळे धर्म आहेत असें ठरविलें आहे. धर्मप्रसार करण्या प्रीत्यर्थ प्रतिवर्षीं हजारो रुपये वर्गणी जमत्ये. हे लोक आल्यापासून ह्या बेटांत किंबहुना सर्व भरतखंडांत गरीब गुरीब लोकांम-

ध्यें विद्येचा प्रसार पुष्कळ झाला, व कित्येकांस आपल्या धर्माचा विचार करण्याची ईर्षा उत्पन्न झाली. त्यांनीं आपल्या धर्माचीं पुस्तकें एतद्देशीय निरनिराळ्या सोळा भाषांत छापून प्रसिद्ध केलीं आहेत, आणि तीं स्वस्थ दरानें विकतात. संस्कृतांत ही बैबल् तयार केलें आहे. ह्यासच उद्योग आणि निष्ठा ह्मणावें; नाहीं तर चुलीपाशीं धर्माच्या गोष्टी करून फलश्रुति काय?

पूर्वीं फिरंगी लोकांचें एथें प्राबल्य होतें, त्यावेळीं त्यांनीं हजारो लोकांस जबरीनें आपल्या धर्मांत घेऊन त्यांस पोर्टुगीझ् केलें. असे धर्मांतर केलेले हिंदु किरिस्तांव या नांवानें मुंबईभर किंबहुना सर्व हिंदुस्थानभर पसरले आहेत. त्याच प्रमाणें मुसलमानांची पाळी होती, तेव्हां त्यांनींही हजारो हिंदुलोकांस मुसलमान केलें. हे कोंकणी मुसलमान मुंबईंत पुष्कळ आहेत. ते खलाशाचीं व दुसरीं कामें करितात. अशा कृत्यांनीं लोकांची फारच नासाडी झाली.

इंग्रज लोकांच्या मिशनरींचा ही हाच मुख्य उद्देश आहेकीं, लोकांस आपला धर्म शिकवून त्यांस ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा द्यावी, तरी ते शाळांत मुलांस फक्त ख्रिस्ती धर्मच शिकवितात असें नाहीं. दुसरीं अनेक प्रपंचसंबंधी शास्त्रें वगैरे सर्व मार्ग शिकवितात. ह्यांचा हा एक गुण बरा आहे कीं, ते कोणास जबरीनें आपल्या धर्मांत घेत नाहींत. ते त्यांस शिकवून त्यांचीं मनें आपल्या धर्माकडे वळवून त्यांची इच्छा असल्यास मग आपल्या धर्मांत घेतात. असें असतांही ते आल्यापासून आजपर्यंत सुमारें सर्व हिंदुस्थान मिळून १,१२,४२५ एतद्देशीय लोकांस ख्रिस्ती केलें. ही संख्या १८५२ त होती, हल्लीं तर पुष्कळ वाढली असावी.

सन १८६३ पर्यंत मुंबई मुकामीं मिशनरी लोकांनीं अनेक जातींतील आपल्या धर्मांत आणलेले ख्रिस्ती सुमारें तीनशें होते. सन १८३९ त प्रख्यात रेवरेंड डाक्तर विल्सन् यांणीं फ्रीचर्च विद्यालयांतील दोघां पारशी विद्यार्थ्यांस ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा दिली. पारशी ज्ञातींतील ह्या धर्माचा अनुग्रह घेणारे हे पहिलेच गृहस्थ. सबब ज्या दिवशीं ह्यांस हा संस्कार झाला, त्यादिवशीं फारच गवगवा चालला होता, व यांमध्यें एक सारिखे महिना दोन महिनेपर्यंत त्यांस

परव आपल्या धर्मांत नेण्याचे प्रयत्न चालविले होते. पंचायतीचे तरफेनें ह्या खटला सुप्रीम कोर्टांत देखील नेला होता. परंतु त्यांचें कांहीं चाललें नाहीं. डाक्तर विल्सन् हे मोठे विद्वान् असून ह्यांस एतद्देशीय पुष्कळ भाषा येतात. यांचें सरकार दरबारांत मोठें वजन असून एतद्देशीय लोकांत यांणीं मोठी कीर्ति मिळविली आहे.

सुमारें सन १८५२ त मुंबईतील कित्येक तरुण इंग्रजी शिकलेल्या व दुसऱ्या गृहस्थांस हिंदुलोकांत जातिभेद आहे, त्यामुळें आपल्या लोकांचें पुष्कळ अहित होतें आहे, तर तो मोडून हिंदु ह्मणून सर्व एक जात करावी, अशी इच्छा उत्पन्न झाली. त्यावरून त्यांणीं परमहंस नामें एक सभा गुप्तपणें आपसांत स्थापिली. कित्येक तरुण गृहस्थ ह्या सभेचे सभासद होते. ह्यांच्या सभा एकांत ठिकाणीं जमून सर्व जातींचे सभासद तेथें जमले असतील, त्यांनीं कांहीं पदार्थ जातिभेदाची कांक्षा मनांत न आणितां निस्पृहपणें खावा, असा एक नियम होता. ह्या सभेंत निरनिराळ्या जातींतील तरुण गृहस्थ सुमारें पन्नास पाउणशें होते, आणि गुप्तपणें पत्रें पाठवून त्यांनीं देशोदेशीं आपल्या सभेच्या शाखा स्थापिल्या होत्या. त्या कलकत्ता, मद्रास, व काशीपर्यंत होत्या, असें सांगतात. ह्यांचे प्रयत्न एवढेच होतेकीं, सोवळ्याओवळ्याचा व खाण्यापिण्याचा जो हिंदुलोकांत मोठा प्रतिबंध आहे, तो मोडून टाकून सर्व एकमय करावें. हे त्यांचे आंतून प्रयत्न होते, परंतु बाहेरून ते आपलें मत दुसऱ्यांस एकाएकीं कळवीत नसत. ह्यांचा बेत असा होताकीं, पुष्कळ समुदाय जमला, ह्मणजे मग प्रगट होऊन आपला कृतसंकल्प सिद्धीस न्यावा. ह्यांच्या ह्या सभा नेमलेल्या दिवशीं भरत, व त्यांनीं आपले नियम वगैरे वरेच चालू केले होते. परंतु पुढें कांहीं मुलांच्या वडिलांस ह्या गोष्टी समजल्यामुळें त्यांनीं कित्येकांस सभेस जाण्याची मनाई केली. कित्येक गृहस्थांच्या घरांत ह्याविषयीं मोठा गवगवा झाला, आणि जिकडेतिकडे लोक आपल्या मुलांस आटपून ठेवूं लागले. कागदोपत्रीं याविषयीं बकवा चालली. ह्या सभेचे सभासद कोण होते व हिचा अध्यक्ष कोण, हें कोणास बराबर माहीत नव्हतें, तरी ज्यांचा ह्या सभेसीं संबंध होता, त्यांस दुरुत्तरें

करून बोलायास लागले. तेव्हांपासूनही सभा मोडून हिचे सर्व प्रयत्न विलयास गेले. तरी ही सभा निखालस मोडली नाहीं. हिचे कित्येक सभासद अद्याप आहेत, व ह्यांचे उद्योग चालले आहेत.

ह्या सभेचा उद्देश पाहून कित्येक ख्रिस्ती धर्माभिमानी इंग्रज लोकांस आनंद झाला होताकीं, पुढें हिंदु लोकांतील जातिभेदाचें खूळ मोडून ते इंग्रज लोकांबरोबर अन्नव्यवहार वगैरे करितील, आणि मग ख्रिस्ती धर्म सहजच वृद्धिंगत होईल. परंतु सगळ्या गोष्टी एकीकडेसच राहून "येरे माझ्या मागल्या" असें झालें. जे या सभेचे सभासद होते, ते पूर्ववत् सोवळेंओवळें पाहूं लागले. खाण्या जेवण्याचा प्रतिबंध ठेवूं लागले, व कित्येक पहिल्यापेक्षां अधिक देवदेवतार्चन मांडून गोमुखींत हात घालून जप करूं लागले. आमच्या लोकांनीं आजपर्यंत सुधारणुकेविषयीं जेजे प्रयत्न केले, त्यांचे परिणाम बहुधा असेच झाले. आमचे लोक आरंभशूर आहेत, हें मात्र खरें आहे.

सन १८५६ त विष्णु भिकाजी गोखले या नांवाचा एक कोंकणस्थ ब्राह्मण या शहरांत आला होता. हा भगवीं वस्त्रें परिधान करून कौपीन लावी, व हातांत तुंबा घेऊन पादुका घाली. हा आपणास ब्रह्मचारी असें ह्मणवीत असे; परंतु वास्तविक ब्रह्मचाऱ्याचे जे धर्म ते पाळीत नसे. प्रथम ह्यास सोवळ्याओवळ्याचा कांहीं प्रतिबंध नसे. सर्वकाळ तांबूल भक्षण करी, व मनास येईल तेव्हां शुभ्र वस्त्रें ही नेसून पायांत जोडा घाली. हा स्पष्टवक्ता असून समयसूचक असे. महाराष्ट्र भाषेंत याला वादविवाद चांगले करितां येत. एकाद्या प्रश्नाचें उत्तर समर्पक नसलें, तरी समयास सुचेल तें देऊन आपली बाजू राखी, अडून राहत नसे. यास वेदांताविषयीं व दुसऱ्या गोष्टींत बरीच माहिती होती, परतु संस्कृतांत गम्य नव्हतें. त्याच्या बोलकेपणावरूनच लोक त्यास लुब्ध होते. हा वेदांतमत्ती होता खरा, परंतु जसा मनुष्याचा कल असेल त्या मताकडे तो फिरे. कधींकधीं मूर्त्तिपूजेचा अव्हेर करी, व कधींकधीं तिची आवश्यकता ही प्रतिपादी. ह्याचा सर्व हेतु बहुतकरून ख्रिस्ती मत खंडण करण्याकडे असे. याविषयीं सरासरी एक वर्षभर एक सारिखी वर्त्तमानपत्रांत चर्चा चालली होती. एकावेळीं

मुंबईंतील शास्त्र्यांची व याची सभा ठाकूरद्वारांत भरली होती, तींमध्यें पुनर्विवाह प्रकरणीं कांहीं वादविवाद होऊन शास्त्र्यांचा आणि याचा तंटा झाला. याचें मत ब्राह्मण इत्यादि जातींतील विधवांचा पुनर्विवाह करावा असें होतें, आणि शास्त्री मजकूर त्याविरुद्ध होते. हा विद्वान् नव्हता, परंतु स्वभावतः बुद्धिवान् असून भित्रा नसे. कोणी देवी प्रसन्न होऊन आपणावर तिणें वरदहस्त ठेवून अनुग्रह केला, तेणेंकरून ज्ञानप्राप्ति झाली, असें तो सांगे!

हा जेव्हां प्रथमच आला, तेव्हां मयत धाकजी दादाजीच्या वाड्यांत दोन च्यार सभा भरल्या. ह्या सभांत तो हिंदुधर्माचें प्रतिपादन करी. ह्या सभेंत सर्व जातींच्या लोकांस येण्याची मोकळीक होती. मिशनरी, खिस्ती व सर्व जातींचे लोक येऊन यास प्रश्न करीत, व त्या सर्वांस तो कोणत्या प्रकारचें तरी उत्तर देऊन मोकळा होई. मग हळूहळू पांच सहा ठिकाणीं सभा होऊं लागल्या. ह्या सभांत एकादे समयीं चार पांचशेंपर्यंत लोक जमत. समयविशेषीं हजार बाराशें देखील जमत. ह्या सभा कोठेंकोठें रात्रीच्या अकरा तासपर्यंत चालत. मग त्या कांहीं दिवस ठाकूरद्वारासमोर समुद्रकांठीं होऊंलागल्या. त्यावेळीं तर कधींकधीं दोन हजारपर्यंत लोक जमत. याठिकाणीं फक्त पाद्री लोकांचे आणि याचे धर्मप्रकरणीं वादविवाद होत. दर सभेंत एक दोन पाद्री व चार पांच एतद्देशीय खिस्ती जमत. ह्या सभांचें माहात्म्य आठ दहा महिनेपर्यंत चाललें होतें.

याणें भावार्थसिंधु या नांवाचा एक ओवीबद्ध लहानसा ग्रंथ लिहिला होता. पुढें सन १८५८ च्या अखेरीस यानें वेदोक्तधर्मप्रकाश या नांवाचा एक ग्रंथ छापिला. याचीं अष्टपत्री ७९० पृष्ठें होतीं, व किंमत दोन रुपये होती. या पुस्तकांत तादृश रहस्य नाहीं, असें समजल्यावरून लोकांस सहजच याचा नाद सोडणें प्राप्त झालें. मग हा कलकत्ता, काशी व मद्रास या ठिकाणीं जाऊन आला. समुद्रकिनाऱ्यावर याचे पाद्री लोकांपाशीं वादविवाद होत, त्यांचें एक इंग्रजी भाषेंत रेवरेंड जार्ज बोएन् यानें पुस्तक छापिलें आहे. हें षोडशपत्री असून याचीं पृष्ठें २०४ आहे. यांत उभय पक्षांचे प्रश्न आणि उत्तरें आहेत. दुसरें एक लहान पुस्तक पाद्री लोकांच्या पक्षाकडील लोकांनीं मराठींत छापिलें होतें. त्याचें नांव "बावाचा कावा" असें होतें.

प्रकरण १५.

साधारणविषय.

इंग्रज लोकांविषयीं असमंजस विचार—आमच्या राजांची राज्य चालविण्याची रीति, त्यांचा उधळेपणा, व भित्रेपणा— बाहुल्यांचीं लग्नें—लहान मुलांचें लग्न करण्याचा नाद—माकडांचें लग्न—इंग्रज सरकारचा दक्षपणा—जाति प्रकरणीं खूळ—असंतुष्टपणा— वास्तविक भूतदया.

कित्येक असमंजस लोकांच्या मनांत अशा कल्पना येतात कीं, इंग्रज लोकांनीं हिंदुस्थानांतील राज्य अन्यायानें हरण केलें. तर असे विचार करणें न्यायरीतीनें पाहिलें असतां किती अप्रयोजक आहेत तें पाहा. सन १५३० त मोगल बादशहाकडून मुंबई बेट पोर्टुगीझ् लोकांस मिळालें.*

पोर्टुगीझ्, फ्रेंच व वलंदेजीलोक हिंदुस्थानांत येऊन व्यापार करून अपरिमित द्रव्य कमावितात, हें पाहून इंग्रजांसही एथें येण्याची इच्छा झाली. पुढें सन १५९९ मध्यें लंडन शहरांतील कित्येक श्रीमंत व सधन व्यापारी लोकांची मंडळी उपस्थित करून त्यांनीं हिंदुस्थानांत येऊन व्यापार करण्याचा क्रम चालविला. मग एथें आल्यानंतर जसजसी त्यांस संधि सांपडली, तसतसें त्यांणीं द्रव्य संपादन करून व्यापार वाढविला. पुढें मुंबई बेट त्यांस अनायासें प्राप्त झालें, व आमच्या शेखचिल्ली राजांकडून त्यांनीं कांहीं संस्थानेंही विकत घेतलीं.

आमच्या लोकांच्या राज्य चालविण्याच्या विस्कळीत रीति; राजा, प्रधान, व राज्यांतील प्रत्येक कारभारी यांमध्यें परस्परांसीं कपटभावानें चाललेली वर्त्तणूक; व एकमेकांमध्यें फूट व मत्सर निरंतर चाललेलीं पाहून त्यांस सहज आ-

*कित्येक ग्रंथकर्त्यांनीं असें लिहिलें आहेकीं, मोगल बादशहाचें पोर्टुगीझ् लोकांनीं कांहीं नाजूक काम केल्याबद्दल त्यानें हें बेट त्यांस इनाम दिलें.

पलें हित करणें जरूर पडलें. आमच्या दरबारांतील वस्तुतः पाहयास सर्व एक, परंतु अंतस्थीं ज्याचा तो आपआपला मतलब मनांत आणून वागतो, आणखी डाव साधला असतां दिवाणजी महाराजांचा उपमर्द करायाची मार्ग-प्रतिक्षा करितो. अशी राज्यामध्यें अंदाधुंदी पाहून इंग्रज लोकांनीं जसजसी सवड सांपडली, तसतसें आपलें महत्व रक्षण करून शहाणपणानें राज्याधिकार प्राप्त करून घेतला. इंग्रज लोक व्यापार करून आपल्या संपत्तीची वृद्धि करावी, या हेतूनेंच स्वदेश सोडून या देशांत आले होते, आणि एथें आल्यावर राज्यप्राप्ति होईल, अशी त्यांस किमपि आस्थाही नव्हती. परंतु पुढें आमच्या लोकांचें अज्ञान व राज्यव्यवहारांत आपसांत अप्रमाणिकपणा यांमुळें जे भयंकर परिणाम घडून येतात, ते आह्मांस देऊन, त्यांजपासून जो शहाण्यास लाभ होतो, तो ग्रहण करून घेणें अर्थातच त्यांस भाग पडलें

"अर्थस्यपुरुषोदासः"

आह्मा सर्वांस माहीतच आहेकीं, इंग्रज लोक भरतखंडांत ब्रह्मचर्य धारण करण्यास, सन्न्यासाची दीक्षा घेण्यास, पंचाग्नि साधन करून धूम्रपान करण्यास, काशीस जाऊन गयावर्जन करून पितरांचा उद्धार करण्यास, किंवा परमार्थ साधण्याच्या हेतूनें आले नाहींत. त्यांचा धर्म, त्यांच्या दीक्षा, त्यांचे नेम व परमार्थ साधण्याचे सर्व मार्ग ते आमच्या पेक्षां सहस्त्रपट उत्तम आहेत असें मानितात. ज्या कामाचा त्यांणीं पतकर घेतला, तें काम त्यांणीं मोठ्या धैर्यानें व युक्तीनें बजाविलें. यादेशांत येण्याचें त्यांचें मुख्य कारण संपत्ति आणि कीर्त्ति मिळविण्याचें. तें त्यांणीं अज्ञानी लोकांत जे निरंतर तंटे बखेडे चालले होते, त्यांचा निवाडा करून साध्य करून घेतलें. आमच्या राजे लोकांशीं ते प्रथम किती आर्जवानें व सहनशीलतेनें वागत होते, हें आह्मांस हिंदुस्थानाचा इतिहास वाचल्यानें समजतें. पुढें त्यांचें चातुर्य त्यांस फळास आलें; ह्मणून आज त्यांस दोष देणें आह्मांस योग्य नाहीं. जर आमचे लोक चौकस व व्यवहारदक्ष असते, तर आपसांतील तंटे मिटवायास मुळींच परक्याचें आर्जव करावयास गेले नसते, आणि आपल्या देशबांधवांशीं लढण्याकरितां त्यांणीं आपल्या देशाचा भाग परक्या लोकांस फरोक्त करून टा-

किला नसता. जें काम नखानें झालें असतें त्यास आमच्या लोकांनीं कुऱ्हाडी लावून नासून टाकिलें, आणि आतां कुऱ्हाडीच्या नांवानें धोंडे फोडून फळ काय ? इंग्रज लोकांस व्यवहारदक्षपणा होता, ह्मणून त्यांस परराज्यांत राज्यप्राप्ति होऊन त्यांचा जयजयकार होत चालला आहे. "वेडा दळतो आणि शहाणा खातो." "दोघांचें भांडण आणि तिसऱ्याचालाभ" ह्मणतात तो हाच. यांत दुसऱ्यास दोष लावणें कांहीं उपयोगाचें नाहीं. आमचीं कर्में आह्मांस फळास आलीं. "लाखाचीमत्ता आणि कवडीचीसत्ता" ह्या वाक्याचा अर्थ आमच्या लोकांस मुळींच ठाऊक नव्हता.

मराठी राजे ह्मटले ह्मणजे त्यांचे कारभार बेबंदच, त्यामुळें त्यांची नासाडी झाली. ज्या वेळीं पेशव्यांचा भरभराट चालला होता, त्यावेळीं किती अव्यवस्थितपणा होता! अमोलिक काळाचा व द्रव्याचा किती नाश होत असे! असें सांगतातकीं, पुण्यामध्यें सात पेंठांत श्रीमंतांनीं सात मोठे सरकारी वाडे बांधिले होते, आणि प्रत्येक वाड्यांत भोजनाचा वगैरे सरंजाम प्रत्यहीं एकसारिखा ठेवीत होते. दर दिवस प्रत्येक वाड्यांत संध्याकाळीं पंचपक्वान्नें करून जेवणाची तयारी करवावी. मग श्रीमंतांचे मर्जीस येईल, त्या वाड्यांत जाऊन भोजन करीत, आणि बाकीच्या वाड्यांत जी तयारी होत असे, तिचा उपभोग चाकर व कारभारी लोक घेत.

एका वृद्ध गृहस्थानें हिंदुलोकांच्या भित्रेपणाविषयीं गोमंतकांत घडून आलेली ही पुढील गोष्ट सांगितली. ज्यावेळीं प्रथमच फिरंगी लोक पोर्टुगालांतून तिर्कटी तारवावर लष्कर घेऊन गोव्याच्या बंदरांत आले. (ही कदाचित् १५१० मधील गोष्ट असावी. ज्यावेळीं आलबुकर्क याणें गोवें घेतलें होतें.) तेव्हां ते कांहीं दिवसपर्यंत बंदराच्या बाहेर नांगर टाकून गोमंतकाची स्थिति कसी काय आहे ती पाहत होते. त्यांचें लष्कर जहाजावर होतें; तें गोव्याच्या किल्ल्यावरून सर्व लोकांस दिसे. ते लोक बिसकुटें खात व दारू पीत. बिसकुटें कठीण आणि पांढरीं होतीं, तीं ते कडाकड चावीत असत, व जी दारू ते पीत, तिचा रंग तांबडा असे. हा त्यांचा आहार पाहून गोमंतकांतील भोळे लोकांनीं असी अवाई उठविली कीं, हे विलक्षण

जहाजांत बसून आलेले लोक चमत्कारिक पोषाक करितात इतकेंच नाहीं, तर ते हाडें खातात, व रक्त पितात. ते कोणी द्वीपांतरांतील राक्षस असावे. असी कल्पना काढून ते अगदीं घाबरून गेले आणि त्यांपुढें आपला कांहीं निभाव होणार नाहीं, असें मनांत आणून गर्भगाळित होऊन एक सारिखा रानोमाळ पळ काढीत सुटले. मग काय विचारता! ही बातमी राजाच्या कानावर जातांच "यः पलायेत जीवति" ह्मणून लश्कर घेऊन तोही शहर सोडून चालता झाला. मग दुसऱ्या दिवशीं जेव्हां फिरंगी लोकांनीं पाहिलें कीं, शहरांत सगळें सामसूम आहे, तेव्हां ते जहाजावरून तडीस आले, आणि किल्ला सर्र केला. नंतर राजवाडा व दुसरें लश्करी सामान आपल्या स्वाधीन करून घेतलें, आणि स्वस्थपणें राज्यकारभार चालवूं लागले. असे आमचे लोक भित्रे आहेत.

सन १८६१ च्या कार्त्तिक शुद्ध द्वादशीस एका पळशा जोशी गृहस्थानें तुलसीचें लग्न मोठया सभारंभानें केलें. ह्या गृहस्थास मूलबाळ नव्हतें. कन्यादानाचें श्रेय प्राप्त करून घ्यावें, व लोक मुलांचीं लग्नें करून व्याही विहिणी घरीं आणून केळवितात व अनेक सोहाळे करितात, तो प्रकार आपल्या घरीं ही व्हावा, अशी त्याला पुष्कळ दिवसांपासून हौस होती. ती पुरविण्यासाठीं त्याणें हा लग्नसमारंभ केला. ह्या लग्नांत उपाध्ये हे मुलाचे ह्मणजे बाळकृष्णाच्या मूर्त्तीचे बाप, व यजमान हे कन्येचे (तुळसीचे) बाप कल्पून हा समारंभ मोठ्या दबाजानें केला. वास्तविक लग्नास जसें आमंत्रण फिरतें, तसें फिरवून वराती बरोबर गृहस्थ बोलावून आणिले होते, व वाद्यें गाद्यें लावून रस्त्यांतून मिरवीत वर नेला. इतर लग्नें लावितात, त्यांप्रमाणें हें लग्न लावून ब्राह्मणांस दक्षिणा व गृहस्थांस नारळ, पान सुपारी, तुरे वगैरे दिले. व्याही व विहिणीचें गौरव वगैरे सर्व प्रकारें मोठ्याच तारतम्यानें ठेविलें होतें. वधूप्रवेश सुद्धां शास्त्रोक्त विधीप्रमाणें केला.

कांहीं वर्षांमागें एका गृहस्थानें माजराची सठी केली होती. ह्या गृहस्थाच्या घरीं मांजर व्याली असतां तिच्या सहाव्या दिवशीं ब्राह्मणाकडून षष्ठीपूजन करवून दक्षिणा वांटली, आणि मिष्टान्नाचा जेवण समारंभ क-

रून कित्येक लोकांस बोलाविलें होतें. तशीच एका शेणवी गृहस्थानें पिंपळाची मुंज बांधिली होती. आमच्या लोकांचें आयुष्य आणि ऐश्वर्य बहुतकरून अशांतच खपतें. मुलें, भाऊबंद, व सुहृत्संबंधी यांचें कल्याण करणें तें एकीकडेसच राहून यांच्या जन्माचें आणि संपत्तीचें रूप भलत्याच प्रकारें होऊन शेवटीं कशांतच कांहीं नाहीं असें होतें.

कलकत्त्यानजीक नडिया नामें गांव आहे. तेथें बहुत पंडित होते. त्यांतील ईश्वरचंद राजानें सुमारें ७३ वर्षांमागें ह्मणजे सन १७९० त हिंदु रीतिप्रमाणें मोठा समारंभ करून दोन माकडांचें लग्न केलें, त्यास एक लाख रुपये खर्च लागला. जेव्हां वऱ्हाड निघालें, तेव्हां हत्ती, घोडे, पालख्या, उंट, शृंगारलेल्या घोड्यांची जिलीब, व हजारो मशाली वगैरे शोभा केली होती, आणि त्या नवऱ्यास (वानरास) रत्नजडीत पालखींत बसविलें होतें. पुढें लग्नही मोठ्या विद्वान् ब्राह्मणांनीं सुमुहूर्त्तावर लाविलें. कायहो मूर्खपणा हा ! ही किती आश्चर्याची गोष्ट आहे.!

कांहीं वर्षांमागें गणपतराव गायकवाड महाराज यांणीं बाहुल्यांचा लग्नसमारंभ पंचवीस हजार रुपये खर्च करून केला. आणि हा समारंभ खऱ्या लग्नाप्रमाणें पंधरा दिवस चालला होता.

सन १८६० त इंदुरच्या महाराजांस पुत्र जहाल्याचें व तत्प्रीत्यर्थ दरबारांत उत्साह जहाल्याचें वर्त्तमान ऐकिलें होतें. इतक्यांत वर्त्तमानदीपिकेंत असें वाचण्यांत आलें कीं, ह्या राजपुत्राच्या आईस बाळंतविडा आला, त्या प्रीत्यर्थ दरबारांत सुमारें पांच लक्ष रुपये खर्च झाला ! तसेंच ह्याच सालीं बडोद्याच्या महाराजांनीं दसऱ्याच्या उत्साहांत अंगावर घालायास हिऱ्याच्या दोन कंठया केल्या, त्यांस दहा लक्ष रुपये खर्च झाला, व या सणासंबंधी दुसरे हजारो रुपये खर्च केले. मुसलमानांचे रोजे झाले, तेव्हां साठ सत्तर खंडी साकर फकिरांस वांटली !

मुंबईंतही डामडौलासाठीं द्रव्य खर्चणारे पुष्कळ सांपडतील. कित्येक असे आहेतकीं, आपल्या हातांत दोन चार शेरांचे वाळे व बायकोच्या नाकांत हजार पांचशें रुपयांची नथ घालून दरमहा व्याजाबद्दल पांच पंचवीस रुपये

मारवाड्यास भरतील. थोड्या वर्षांमागें एका सधन परभू गृहस्थाच्या मुलीनें बाहुलीचें लग्न केलें, त्यास त्याणें हजार पांचशें रुपये खर्च केला. व कित्येक लोकांस आमंत्रण करून वरघोडा देखील रस्त्यांतून मिरवीत नेला होता. इतके आमचे लोक अविचारानें द्रव्य नासणारे आहेत. वास्तविक सत्कर्मांकडेस व देशकल्याणाकडेस द्रव्याचा व्यय करणारे थोडे. मुंबईंत दरमहा दोन हजार रुपये कमाविणाऱ्या सावकारापासून दहा रुपये मिळविणाऱ्या कारकुनापर्यंत सर्वांची धांव सारखी श्रीमंतीकडे असत्ये. आपआपलें स्वरूप ओळखून चालणारे कोठें विरळा सांपडतील.

मुलाचें लग्न केल्यावांचून आईबाप त्याचे ऋणमुक्त होत नाहींत, असा आमच्या लोकांचा समज आहे. आणि ह्या अविचारानें काळोखांत दोरीवर पाय पडला असतां सर्पावर पडला असी भीति होऊन एकादा अपधाकून जातो, त्या प्रमाणें हिंदु लोकांची अवस्था होऊन गेली आहे. मुलगी किंवा मुलगा झाला ह्मणजे प्रथम त्यांच्या लग्नाची काळजी लागते, मग तो मुलगा चंडोलखान्यांत जाऊन पडो, जुगाराच्या अखाड्यांत जाऊन रडो, नाटकांत जाऊन वीरभद्राचें सोंग घेवो किंवा धोबी तळ्यावर बसून गप्पा झोंको, परंतु एकदा लग्न करून सोडितात. जसें गाई पाड्याचें लग्न करून त्याच्या कानांत "तृणंभक्ष्वाजलं पिव यथासुखंक्रीडस्व" असा मंत्र फुकून सोडून देतात, त्या प्रकारचीं आह्मा लोकांतील बहुतेक लग्नें आहेत. कित्येक धर्मार्थ गरिबांचीं लग्नें करितात इतकेंच नाहीं, परंतु जनावरांचें व झाडांचें देखील लग्न करण्यांत पुण्य आहे, असें समजतात.

कित्येकांचीं इतक्या लहानपणीं लग्नें होतात कीं, आईबाप त्यांस कडेवर घेऊन जो विधि त्यांणीं स्वतःकरायाचा तो आपण करितात.

लहान मुलांचें लग्न करणें व त्या प्रसंगीं अव्यवस्थित खर्च करणें हा तर मुंबईंतील लोकांचा कुलधर्मच आहे. एकाद्या पारशी व्यापाऱ्याच्या शेट्याच्या मुलाचें लग्न झालें, तर तो देखील दहावीस हजार रुपये फक्त मांडवासच खर्चितो. कांहीं वर्षांमागें मुरलीधर शंभु नांवाच्या एका सधन वाणी गृहस्थानें आपल्या मुलाच्या लग्न समयीं मांडव घातला होता, त्यास सुमोरें चाळीस ह-

जार रुपये खर्च झाला असें सांगत. हा मांडव घालण्यासाठीं त्याणें एक मोठी तीन चार मजली हवेली विकत घेऊन मोडून टाकिली, आणि त्या जाग्यांत मांडव घातला. असे मंडप प्रतिवर्षीं एक दोन तरी पडलेले असतात.

सन १८६१ त एका मेमणाच्या मुलाचें लग्न झालें, तेव्हां वरघोडा निघाला होता त्याची फारच तारीफ करितात. त्या वरघोड्या बरोबर पांचशें मोठमोठाल्या गाड्या होत्या व शें दोनशें शृंगारलेले घोडे होते. हिलालांस खोबरेंच सातआठ खंडी लागलें. आणि याप्रसंगीं मेणबत्त्या सुमारें पांचशें रुपयांच्या जाळिल्या. जे श्रीमंत लोक वराती बरोबर चालतहोते, त्यांला उजेड होण्यासाठीं फाणसांत मेणबत्ती घालून तीं बरोबर चालविलीं होतीं. या वरघोड्या बरोबर दोन चार हजार लोक होते. हा फक्त एका रात्रीच्या वरघोड्याचा खर्च. यावरून सर्व लग्नास व मंडपास किती खर्च लागला असेल !

मुंबईंतील लोकांस द्रव्याची तमा नाहीं इतकेंच नाहीं, परंतु ते कधीं कधीं अव्यवस्थित खर्च करितात. एकानें दोन हजार रुपये खर्च करून वरघोडा काढिला, तर दुसरा तीन हजार खर्च करून मामसाळें काढील. आणि तिसरा चार हजार रुपये लावून केळवण ह्मणून करील, व चवथा सीमांतपूजनाची वरात काढून त्या प्रीत्यर्थ पांच हजार रुपये खर्चील. अर्थात् श्रीमंतीचा बाणा कोठें, कसा, कोणी, आणि केव्हां घालावा, याचा विचार करणारे या शहरांत फारच थोडे सांपडतील. द्रव्य उधळलें ह्मणजे श्रीमंत होतो, असें समजणारे पुष्कळ आहेत.

लहानपणदेगादेवा ॥ मुंगीसाखरेचारवा ॥
ऐरावतीरत्नथोर ॥ त्यासीअंकुशाचामार ॥

तुकाराम

हे विचार किती खोल. ! हें मागणें किती गंभीर ! आणि ह्या अभंगांतील तात्पर्य किती श्रेयस्कर !

कोणी हजारो रुपये खर्च करून श्राद्ध घालतील. कोणी दोन लक्ष रुपये खर्चून लग्न समारंभ करतील, परंतु देशदरिद्री होतचालला आहे व अ-

ज्ञान सागरांत बुडत आहे, याजकडे लक्ष देऊन लोकांस सन्मार्गास लावण्याच्या उद्योगांत कोणी पडायाचे नाहींत. हें तर असो, परंतु कित्येक द्रव्य असून त्याचा व्यय आपल्या मुलांच्या विद्येकडे करीत नाहींत. परंतु अशा ठिकाणीं आपला बेहद उदारपणा दाखवितात.

इंग्रज लोकांचा व्यवहारदक्षपणा पाहा! एकादें देऊळ, रस्ता अथवा शहराच्या शोभेसाठीं किंवा लोककल्याणार्थ कांहीं करणें असल्यास बहुधा वर्गणी करून आपणास व दुसऱ्यास भारी नपाडतां ते सिद्धीस नेतात. अशाच युक्तींनीं मुळापासून त्यांणीं मुंबईचें वैभव वाढविलें आहे. आमचे राजेलोक असें कांहीं कृत्य करायाचें असलें, तर बढाईसाठीं लाखाच्या ठिकाणीं दोनलाख रुपये स्वतः खर्चितील, किंवा एकाद्या सावकारास एकाएकीं लाख दोनलाख रुपयांचा गंडा घालून जमीनदोस्त करून सोडतील. इंग्रज लोकांचा अशा प्रसंगीं शहाणपणा किती आहे तो पाहा! ते पन्नास हजारांपासून आणा अर्ध आणापर्यंत वर्गणी कोणी दिली, तर घेण्यास अनमान करायाचे नाहींत. दुसऱ्यास दुखविल्याशिवाय स्वसंतोषानें जें कोणी अशा कृत्यास देईल, तें ते आदरपूर्वक ग्रहण करतात, आणि देणाऱ्याचा व घेणाऱ्याचाही बोज राखतात. ह्मणूनच त्यांणीं योजिलेलीं कृत्यें सिद्धीस जातात.

मुंबईचा किल्ला, चर, बंदरें, पूल, तळीं, विहिरी, विद्यालयें रस्ते वगैरे लोकोपयोगी कृत्यें यांणीं बहुधा वर्गणी करूनच केलीं.

इंग्रज सरकार जें द्रव्य खर्चितें त्याचा पूर्वीं विचार करितें. जी महाराणी आह्मांवर राज्य करिते, तिच्या कन्येचा विवाह झाला, त्यावेळीं किती बातबेताचा खर्च होता. जो त्या प्रसंगीं खर्च करणें तो पार्लमेंट सभेनें एक वर्ष पूर्वींच आकारून दिल्हा होता. आणि त्या शिवाय दुसरा डामडौलाचा कांहीं खर्च केला नाहीं. पाहा! आजपर्यंत राणीस किती कन्या व पुत्र झाले, परंतु कोठें वावगा खर्च झाला, याविषयीं एक तरी आह्मी गोष्ट ऐकिली आहे काय? मुंबईचे गव्हर्नर साहेब दरबारी लोकांस कधींकधीं मेजवान्या करीत असतात, परंतु कधीं अन्नाचा नाश झाला व कोठें बेबंद खर्च झाला, असें होत नाहीं.

ह्या शहरांतील बहुतेक हिंदुलोक जात्यभिमाना खालीं चूर असतात.

जो तो आपली जात श्रेष्ठ असें मानितो. मी उंच कुळांतला, माझे वडील अमके, तर मी भलत्याशींच संघटण ठेवणार नाहीं. असें खूळ माजविणारे ब्राह्मणापासून शूद्रापर्यंत आहेत. परंतु वास्तविक पाहयास गेलें असतां ह्यांत कांहीं नाहीं. मुंबईंत कोणत्याच जातीचा धरबंध नाहीं. हा सर्व वृथाभिमान आहे. ह्या पासून द्वेष, मत्सर, दुराग्रह आणि सतत गृहकलह मात्र उद्भवतात, व लोक व्याघ्रांसारिखे एकमेकांवर डोळे वटारीत असतात. हा काय तो ह्या पासून लाभ.

ह्या जातीच्या खुळा मुळेंच हिंदु लोकांत एकी होत नाहीं. जातीच्या तंट्याशिवाय एक दिवस ही खालीं जात नाहीं. कोणी ह्मणतो त्याणें अमक्याच्या घरीं भाजलेलें खोबरें खाल्लें, ह्मणून तो वाळींत आहे. कोणी ह्मणतो त्याणें तमक्याच्या घरीं दूध पिलें, ह्मणून त्यास बहिष्कृत करावें. कोणी ह्मणतो तो शिंदेशाई पागोटें घालतो, ह्मणून तो जातींत नसावा. अशा पोरकट गोष्टींवरून मोठे विंदुप्रळय होतात. कित्येक या कामांत शिरण्यांत मोठी प्रतिष्ठा मानितात, आणि भलतींच गृहच्छिद्रें काढून कलह माजवितात. एक पक्ष असला तर त्याचे तीन चार तट करितात. या मुळेंच एथें ह्या क्षुल्लक जाति झाल्या आहेत. माझी जात उंच आणि तुझी जात नीच असें ह्मणून भांडण्यांत किती वेडेपणा आहे. ज्या कुळांत मनुष्याला ईश्वरानें उत्पन्न केलें आहे, तें कूळ तर कोणाच्यानें टाकवत नाहीं, किंवा आपले आईबाप बदलवत नाहींत, तर मग माझें उंच रक्त आणि त्याचें हलकें रक्त ह्मणणें हें किती अप्रयोजक आहे. जातिभेद विवेकसार या नांवाचें एक पुस्तक सन १८६१ त एका विचारशील गृहस्थानें रचून लोककल्याणार्थ छापिलें आहे. त्यांत जाति प्रकरणीं बरींच प्रमाणें दाखवून जातीचा अभिमान बाळगून भांडण्यांत किती मूर्खपणा आहे, हें स्पष्ट दाखविलें आहे. एथें इतकेंच सांगणें आहे कीं, मनुष्यानें आपला श्रेष्ठपणा आपल्या उत्तम आचरणानें दाखवावा. ज्याच्या कुटुंबांत सद्गुणाची वृद्धि, जें कुटुंब ईश्वरसेवा परायण, ज्याकुटुंबांत परोपकारी पुरुष पुष्कळ, तेंच कूळ श्रेष्ठ. कुळाचा वृथा श्रेष्ठपणा बाळगून कांहीं उपयोग नाहीं. मनुष्यानें श्रेष्ठ-

पणा लोकांकडून आपणाकडे येई असें करावें. "सुजनोनयातिवैरं"

कुलानामाकरोनास्ति ॥ अकुलानांच भारत ॥
विद्यातपसावापि ॥ धनेनधार्यतेकुलं ॥

जातिभेद विवेकसार ह्या ग्रंथांतून वरील श्लोक घेतला आहे. अशीं त्यांत वेदांतून व दुसऱ्या ग्रंथांतून पुष्कळ प्रमाणें दाखविलीं आहेत. हा ग्रंथ लोकांनीं अवश्य वाचून पाहवा.

आमचे कित्येक लोक असें रडगाणें सांगतात कीं, इंग्रजी राज्यांत द्रव्य मिळत नाहीं व थोडेंबहुत मिळालें तरी कोठचे कोठेंच जातें. मुंबईंत जें कमावावें तें जिकडचें तिकडे ठेवून जावें, तें संग्रहास किंवा दोन चार पिढ्यांपर्यंत टिकावयाचें नाहीं. याचें कारण इंग्रजी द्रव्यास बरखत नाहीं. अशा अनेक वेडया कल्पना काढितात. कोणी कोणी अकबर बादशहाच्या वेळच्या मोहरा व पैसे देवाऱ्यांत ठेवून कमाईस बरखत व्हावी, ह्मणून नित्य त्यांची पूजा करितात! परंतु असा विचार करीत नाहींत कीं, आपण प्राप्तीपेक्षां अधिक खर्च करितों, व अमोलिक काळ जो द्रव्याचा व सुखाचा किल्लीदार त्याचा अनादर करितों; तेव्हां आह्मांस बरखत कोठून येईल? "अदा पेक्षां खर्च मोठा त्याचा होई सदा तोटा" मग द्रव्याचा संचय कसा होईल. तर हा इंग्रजी राज्यास दोष नाहीं, आमच्याच वर्त्तणुकीचीं हीं फळें आहेत. अद्याप आह्मी सावधगिरीनें चाललों, तर आमच्या प्रत्ययास येईलकीं, शहाणपणानें व दक्षतेनें चाललें असतां मागील राज्यापेक्षां प्रस्तुतच्यांत कमाईस अधिक बरखत आहे, व कलियुगाचा हा महिमा आहे कीं, उद्योग करून द्रव्य कमावावें आणि तें विचारानें खर्चावें, ह्मणजे त्यास बरखत येत्ये. मुंबईंत जे लोक दक्षपणानें वागतात व चौकसपणानें व्यवहार ठेवितात, ते सुखी व सधन आहेत.

मुंबईंत दान धर्म पुष्कळ होतो, व अनाथ अभ्यागतास अन्नवस्त्र मिळतें खरें, परंतु लोकांमध्यें जी वास्तविक भूतदया ह्मणतात ती कमीच आहे. परस्पर स्नेह व उदारपणें एकमेकाचें कल्याण करायास झटणारे असे दुसऱ्या लोकांत कोठें कोठें अढळतात, परंतु हिंदु लोकांत फारच कमी, किंबहुना ना-

हींतच. ही मुंबईचीच गोष्ट असें नाहीं, परंतु बहुधा सर्वत्र आमचे लोक असेच आहेत. श्रीमंत जगन्नाथ शंकरशेट यांणीं हिंदु लोकांसाठीं इंग्रजी शाळा घातली आहे, व शेट गोकुळदास तेजपाळ यांणीं गुजराथी लोकांसाठीं इंग्रजी व गुजराथी शाळा घातल्या आहेत. सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं पारशी लोकांसाठीं इंग्रजी व गुजराथी शाळा घातल्या आहेत. नाखुदा यांणीं मुसलमान लोकांसाठीं इंग्रजी शाळा घातली आहे. तसीच कासम नाथा यांणीं खोजे लोकांच्या मुलांकरितां व पोर्टुगीझ् लोकांनीं आपल्या मुलांसाठीं शाळा घातली आहे. परभू लोकांनीं परभांसाठीं शाळा घातली आहे. हीं त्यांचीं उदार कृत्यें आहेत; परंतु शहरांतील सर्व जातींच्या गृहस्थांचा समाज एकत्र जमून मनुष्यमात्राच्या कल्याणार्थ शाळा घातल्या व त्या मुलांचे सद्गुण वाढविण्यासाठीं उपाय योजिले, असें कोठें आजपर्यंत अढळलें नाहीं. जें कांहीं आमच्या लोकांनीं आजपर्यंत केलें, तें बहुतकरून इंग्रज सरकारच्या व दुसऱ्या इंग्रज लोकांच्या आश्रया खालींच केलें, व त्या लोकांत आपणास भूषण मिळावें ह्या हेतूनें केलें. वास्तविक गोरगरिबांचा कळवळा मनांत आणून अशीं कृत्यें करणारे थोडे, इतकाच अर्थ.

सन १८६३ त एका सधन पारशी गृहस्थानें आपल्या ज्ञातींतील गरीब लोकांपैकीं कोणी दुखण्यानें पडलें असतां, त्यास शरीरप्रकृति सुधारायाकरितां हवाशीर ठिकाण व दुसरी सोई असावी, ह्मणून तीन लक्षरुपये ठेविले आहेत. आणि कुलाब्याच्या बाजूस तीस हजार रुपयांस एक जमिनीचा तुकडा घेतला आहे. त्यावर मोठी इमारत बांधून रोगी लोकांस प्रकृति ताळ्यावर येईपर्यंत राहण्याची सोई करणार.

ह्याचप्रमाणें दुसऱ्या एका पारशी गृहस्थानें चारपांच लक्ष रुपये आपल्या लोकांत धर्मकृत्यास लावण्यासाठीं काढून ठेविले आहेत. आणि या द्रव्याचा व्यय करण्याचा असा संकेत आहे. जे पारशीगृहस्थ विपरीत काळ आल्यामुळें दरिद्रदशेस आले असतील, त्यांस या रकमेच्या व्याजांतून ज्याची जशी योग्यता असेल, त्याप्रमाणें द्रव्य देऊन दारिद्रावस्थेंतून मुक्तकरून ऊर्जित दशेस आणावें.

सन १८६२ कार्तिक मासीं शिंदे महाराजांनीं एका दिवसांत एक लक्ष दक्षिणी ब्राह्मणांस भोजन घातलें, आणि दरब्राह्मणास एकएक रुपया दक्षिणा दिली. ही संख्या पुरी होण्यासाठीं जेथें जेथें दक्षिणी ब्राह्मणांचा समुदाय होता, तेथें तेथें त्याचदिवशीं एकाच प्रकारचा जेवणसमारंभ करण्याचा बेत ठेवण्याची ताकीद फिरविली होती. त्यांपैकीं दहाहजार ब्राह्मणांस पुणें मुकामीं बुंदीच्या लाडवांचें जेवण घातलें. त्यावेळीं कित्येक ब्राह्मण मुंबईहूनही तेथें गेलेहोते. हे ब्राह्मण कोठेंकोठें किती व कोणत्यावेळीं जेवायास बसले, ह्याची बातमी सरकारास तारायंत्रद्वारा पोंचवावी, असी वर्दी केलेली होती. ह्याकृत्यास सुमारें तीन लक्ष रुपये खर्च झाला, असें सांगतात.

परोपकारार्थ द्रव्याचा विनियोग करणें हें स्तुत्य आहे. परंतु सदरील हा केवळ एकदेशीधर्म. ज्याला भूतदया व देशभक्ति ह्मणतात, तो प्रकार याहून निराळाच आहे. त्यांत मनुष्यमात्राच्या कल्याणाकडे दृष्टि दिली पाहिजे. ह्मणजे तो दशग्रंथी ब्राह्मण असो किंवा शतमूर्ख अंत्यज असो. त्या कृत्यापासून सर्वांस सारखा उपभोग झाला पाहिजे.

आतां सर जमशेटजी जिजीभाई यांणीं दवाखाना बांधिला व शेट कावसजी जहांगीरजी रेडीमनी यांणीं एल्फीन्स्तन् पाठशाळा बांधण्यासाठीं एकलक्ष रुपये दिले. हा देशभक्तीचा आणि भूतदयेचा उत्तमप्रकार. आतां जेव्हां आमचे लोक अशा हेतूनें आपल्या सर्व कृत्यांत वागतील, तेव्हांच त्यांमध्यें ऐक्य येऊन ते सुखी व सत्ताधारी होतील.

एक इंग्रजी पत्र इंग्लंडाहून आलेलें वाचण्यांत आलें, त्यांत विद्याखात्यांतील वर्त्तमान असें अढळलें. सन १८६९ सालीं इंग्लंड देशांत देशाभिमानी लोकांनीं स्वेच्छेनें निरनिराळ्या विद्याखात्यांसाठीं देणगी दिली ती नव्वद लक्ष रुपये जमली. त्या शिवाय वार्षिक वर्गणी देणाऱ्यांनीं द्रव्य दिलें तें खेरीज. असे त्या देशांत उदार लोक आहेत. आणि हें द्रव्य देतेवेळीं ते त्यापासून अमुकच लोकांस फल प्राप्त व्हावें, असें मनांत आणीत नाहींत.

समाप्त.

पुढील कोशांत संज्ञार्थ अक्षरें घातलीं आहेत त्यांचाअर्थ.

अक्षरें	अर्थ.	अक्षरें	अर्थ
इं०	इंग्रजी.	कों०	कोंकणी.
म०	मराठी.	अ०	अरबी.
फा०	फारशी.	ला०	लातीन.
सं०	संस्कृत.	गु०	गुजराथी.
मुं०	मुंबईतील अस्सलभाषा.	हिं०	हिंदुस्थानी.
पो०	पोर्तुगीझ.	ग्री०	ग्रीक.
को०	कोळी लोकांची भाषा.	फ्रॅं०	फ्रेंच.

कोश.

शब्द अर्थ

अ

अक्टिंग. इं. बदली काम चालविणारा.

अटी. म. प्रतिबंध.

अठरापगड जात. हिं. अठराप्रकारच्या पा-
[गोट्या घालणारे लोक.

अडमिरल. इं. तारवावरील सेनापति.

अंत्यज. सं. परीट, म्हार, चांभार आदिजाति.

अंदाजे. फा. जमाखर्चाचे खर्डे.

अनल. सं. अग्नि.

अनाज. मुं. धान्य.

अनुषंग. सं. संबंध, संगत.

अनुपमेय. सं. अप्रातिम, उत्कृष्ट.

अमेरिकन मिशन. इं. अमेरिका देशांत-
[ले प्रेषित, धर्मोपदेशक, पाद्री.

अर्ल. इं. इंग्रज मानकऱ्याचीएक पदवी.

अरमार. पो. लढाऊ जहाजें.

अवधंडा. म. मोठें तुफान.

असुर्पी. फा. अश्वरूपधा, गोमंतकांतील नार्णे,
असुर्प्या.

शब्द अर्थ

आ

आक्ट. इं. कायदा, कानु.

आगर. म. मीठ पिकविण्याचें ठिकाण.

आग्रिहार्टिकल्चरल् सोसायटी. इं. बाग
[करणारी व बीं विकणारी मंडळी.

आचर. पो. लोणचें.

आडिटर जनरल. इं. हिशेब तपासणारां-
[तील मुख्य, मुजुमदार.

आतस बेहेराम. फा. उत्तमप्रकारचें अ-
ग्निस्थान, पारशी लोकांचें देवालय.

आदर्यान. फा. साधारण अग्निस्थान, पार-
शीलोकांचें साधारण प्रतीचें देवालय.

आनराबल. इं. सन्मानित, श्रेष्ठ, अब्रूवान्,
[नामदार

आफिशियेटिंग. इं. बदली काम चाल-
विणारा.

आंब. को. आंबे. आंब्याचा अपभ्रंश.

आलीनवाब. फा. मोठा सुभेदार.

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ

इ

इगर्ज. पो. देवालय, पोर्टुगीझ् लोकांचें देऊळ.

इंजनेर. इं. इंजिनीर, यंत्रानें काम चालविणारा.

इंडियननेव्ही. इं. भरतखंडांतील नौकासमूह, आरमार.

इंत्रुज. पो. किरिस्ताव लोकांचा शिमगा.

इनकम टाक्स. इं. प्राप्तीवरील कर.

इन्स्टिट्यूशन्. इं. विद्यालय, कारखाना, सभास्थान.

इन्स्टिट्यूट. इं. ज्ञानालय.

इन्स्पेक्टर. इं. शाळांची देखरेख करणारा.

इलेक्ट्रोप्लेटिंग आणि गिल्डिंग. इं. विद्युल्लतेच्या योगानें मुलामा काढणें.

इस्कायर. इं. सत्कारार्थ किताब, प्रतिष्ठित गृहस्थ.

ई

ईस्टइंडिया कंपनी. इं. पूर्वेकडील भरतखंडांत व्यापार करणारी मंडळी.

उ

उच्छिष्टभोजी. सं. उष्टें खाणारे.

उपमर्द. सं. नाश, मोड.

उमदा. अ. विशाळ, भव्य.

उरूस. अ. मुसलमानलोकांच्या पिरांच्या जत्रा.

ए

एकर. इं. सुमारें दीड बिघा.

ए. बी. इं. सामान्यपंडिताची पदवी.

एशिआटिकसोसायटी. इं. एशियाखंडांतील शोध करणारी मंडळी.

ओ

ओरिएंटल् ट्रान्स्लेटर. इं. पूर्वेकडील भाषांचें भाषांतर करणारा.

क

कडाकेदार. हिं. कठीण.

कतलकी रात. अ. हाणामार झालेली रात्र.

कथीड्रल. इं. मोठें देऊळ.

कनिष्टबल. इं. फौजदाराचा इंग्रज नायक.

कपतान. इं. सरदार, नायक, तारवावरील तांडेल, व लष्करावरील सरदार, मालीम.

कमूस. इं. येतो.

कमिशनर. इं. न्यायाधीश, चौकसनीस, सत्ताधारी कारभारी.

कम्यांडंट. इं. सरखेल, नायक.

कर्नल. इं. लष्करावरील दुसऱ्या पदवीचा सरदार.

कलेक्टर. इं. तहसीलदार, कमाविसदार.

काटन स्क्रू. इं. गिरणी.

कामन्स. इं. मध्यमप्रतींतील प्रतिनिधि.

कार्डिंगमशीन्. इं. कापूस पिंजण्याचें यंत्र.

कासरा. म. दोर.

कालेज. इं. पाठशाळा.

कुटा. म. मासळी सुकवून व कुटून झाडांस व इतर जित्रबांस खत घालितात तो.

केरे. पो. पाहिजे, केर म्हणजे पाहिजे.

केश. इं. कर्जासाठीं तुरुंगांत घालण्याचा हुकूम.

कोर्ट आफ् डैरेक्टर्स. इं. हिंदुस्थानांतील राज्य चालविणाऱ्या कंपनी सरकारचे मुख्य अधिकारी, राज्यव्यवस्थापक, हे कंपनीकडील इंग्लंडदेशांतील हुद्देदार.

शब्द	अर्थ

कौन्सल. इं. मंत्रिसमाज, सभा.
कौन्सलर्स (दार) इं. राज्यकारभार चालविणारे व (पहाणारे) पंच, मसलतदार.
क्यामिरा. ला. सूर्यकिरणाच्या योगानें चेहरे काढण्याचें यंत्र.
क्युरेटर. इं. तपासनीस, चौकसनीस.
क्रिकेट. इं चेंडूफळीचा खेळ.
क्रिस्टमस. इं. खिस्तजयंती.
क्लाक. इं. मोठें घड्याळ.

ख

खुदरत. अ. सामर्थ्य, शक्ति, ईश्वर.
खेंस. म. रेशमी शेला, हा बहुधा तांबड्या रेशमाचा असतो, ह्यास शेमला व शिम्लाही ह्मणतात.
ख्याल. फा. लीला.

ग

गनक्यारेज. इं. गन, तोफ. क्यारेज, गाडा. तोफा नेण्याचे गाडे करण्याचाकारखाना.
गर्भा. सं. नवरात्रांतील गुजराथी लोकांचीं गाणीं.
गवन. इं. इंग्रजस्त्रियांचा घागरा.
गव्हर्नर. इं. सुभेदार, राज्य चालविणारा.
गार्डन्. इं. बाग.
गुडदाणी. म. भुंयमुगाचे दाणे भाजून सोलतात, आणि ते गुळाच्या पेंकांत घालून त्याचीं कापें पाडून विकतात, तीस गुडदाणी ह्मणतात.
गेट. इं. दरवाजा.
ग्याझेट. इं. वर्त्तमानपत्र.
ग्रांड जुरी. इं. वरिष्ट पंच.
ग्रेटब्रिटन. इं. इंग्लंड, स्काटलंड,आणि वेल्स.

च

चखें. हिं. चाखणें.

शब्द	अर्थ

चर्चगेट. इं. देवळाकडील दरवाजा.
चारिटिस्कूल. इं. धर्माची शाळा.
चिक्की. म. कुरमुऱ्या गुळाच्या पेंकांत घालून त्यांची मिठाई करितात, तीस चिक्की ह्मणतात. याप्रमाणें हरभऱ्यांची व तिळांची चिक्की करून विकतात.
चिराख (खा). फा. दिवा, वात, दक्षिणा.
चीफ. इं. मुख्य, सरदार.

ज

जनरल. इं. सेनाधिपति, एका पलटणीवरील सरदार.
जनरल हास्पिटल. इं. मोठा दवाखाना, सर्वलोकांसाठीं केलेले औषधालय.
जास्टिस आफ् धि पीस. इं. राणीकडून नेमलेले प्रतिनिधि.
जामदारखाना. फा. खजिना, तिजोरी.
जिओग्राफिकल् सोसायटी. इं. भूगोलसंबंधी विचार करणारी मंडळी.
जिम्खाना. हिं. कसरत करण्याचें स्थान.
जिम्नेशियम्.ग्री.कसरतशाळा, तालीमखाना.
जिलीब. अ. स्वारी.
जुमामशीद.अ. जुमा—शुक्रवार. शुक्रवारीं निमाज पढायास जाण्याची मशीद.
जुस्तीस् (जस्टिस्). इं. न्यायमनसुबी.
ज्यायनिशीनीशीं. हिं. सुन्दरसंबंध्याशीं.

झ

झुकलें. झुकणें. हिं. मनेंवळिवलीं, चुकविलें.
झ्या. को. ध्या.

ट

टेंपरल. इं. प्रपंचसंबंधी, ऐहिक.
टैप. इं. छापायाच्या अक्षरांचा सांचा, ठसा.

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ

टौनबराक. इं. किल्ल्यांतील लष्करी शिपायांस राहण्याची जागा.
टौनमेजर. इं. किल्ल्याचा बंदोबस्त ठेवणारा सुबेदार.
टौनहाल. इं. सरकारी वाडा, किल्ल्यांतील वाडा.

ड

डंकन रोड. इं. डंकन साहेबानें बांधविलेला रस्ता.
डाक्तर. इं. वैद्य, आचार्य, पंडित, शास्त्री.
डिपुटी. इं. दुयम.
डिस्ट्रिक्ट बेनिवोलेंट सोसायटी. इं. परगण्यांतील गरीब निराश्रित लोकांवर दया करणारी मंडळी.
डिपो. फ्रें. वखार, कोठार.
डैरेक्टर आफ् पब्लिक् इन्स्ट्रक्शन्. इं. विद्याखात्यावरील प्रमुख.
ड्राइंग्मशीन्. इं. वानलांबविण्याचें यंत्र.
ड्राफ्ट्स्मन्. इं. नकाशे काढणार.

ढ

ढगळाचोथ. गु. गणेशचतुर्थी, ढगळ मारायाची चतुर्थी.

त

तनाखोरी. फा. लुच्चेगिरी.
ताबूत. अ. हस्सन हुस्सन यांच्या नांवानें केलेलें मखर, डोला.
तावदान. फा. भिंग, खिडकीचें भिंगें लावलेलें दार.
तृणशय्या. सं. गवताचा बिछाना.
तोहमत. अ. आरोप.
ट्राक्ट आणि बुक सोसायटी. इं. धर्मसंबंधी लहान पुस्तकें तयार करणारी मंडळी.

थ

थिएटर. इं. नाटकशाळा.

द

दपोटे. मुं. गोण, गोणपाट.
दर्जा. फा. पदवी, सरकारी अधिकार.
दर्याप्त. फा. न्याय, इनसाफ.
दुणा. म. दुप्पट, दुहेरी.
दुशाला. हिं. दुहेरी शाल, शालजोडी.
देर. इं. तेथें.
दोखमा. फा. पारशी लोकांचीं प्रेतें टाकण्याची विहीर.

ध

धि बाँबे ब्रांच आफ् धि रायल् एशिआटिक् सोसायटी. इं. मुंबईंतील इंग्लंडांत जी एशियाखंडांतील शोध करणारी मोठी मंडळी आहे तिची शाखा.
धृतिनग. सं. धैर्याचा पर्वत.
धोशा. हिं. ख्याति, कीर्ति.

न

नमुना. फा. उत्तम, मासला.
नारोळ. कों. नारळ.
निगा. हिं. चौकशी.
निरो. गु. निरा. खजुरीपासून व ताडापासून काढलेला रस.
निःसीम. सं. बेहद.
नृपति. सं. राजा.
नेटिव्ह एड्युकेशन् सोसायटी. इं. एतद्देशीय लोकांस विद्या शिकविणारी मंडळी.
नेटिव्ह जनरल् लैब्ररी. इं. एतद्देशीय सर्व लोकांसाठीं स्थापलेलें पुस्तकालय.
नैट. इं. इंग्रज मानकऱ्याची एक पदवी.

नैष्ठिक. सं. नेमनिष्ठेनें वागणारा.

न्याव्हिगेशन. इं. नौकापर्यटन.

प

पाखाडी. को. भाग.

पादचारी. सं. पायांनीं चालणारा, पायीं फिरणारा.

पार्लमेंट. इं. राज्यव्यवस्था करणारी इंग्लंड देशांतील मंडळी.

पेटिजुरी. इं. सामान्य पंच.

पेटिसेशन. इं. साधारण फौजदारी कज्जे निवडण्याचें स्थान.

पेनिन्सुलर. इं. द्वीपकल्प.

पोलिस. इं. शहरचा बंदोबस्त ठेवणारे.

पोलिसकोर. इं. शहरचा बंदोबस्त ठेवणाऱ्या शिपायांचें लश्कर.

पोलिस मास्तर. इं. फौजदार, सरकारी कमाविसदार.

पोसखाना. हिं. जेवणावळ.

पोस्ट हपिस. इं. टपाल कारखाना.

पोस्त. सं. सणाच्या दिवशीं चाकर लोकांस बक्षीस देतात तें.

पौंड. इं. ढोरांचें तुरुंग.

प्रेस. इं. छापखाना.

प्रोफेसर. इं. पंडित, शास्त्री, गुरु, अध्यापक.

फ

फरमान. फा. बादशहानें दिलेली सनद.

फरमीशन. हिं. एका जातीचा अफिणीचा कैफ.

फरोक्त. फा. विकूनटाकणें.

फिन्यान्शिअल डिपार्टमेंट. इं. हशील, वसूल प्रकरणीचें खातें.

फी. इं. दस्तुरी, सरकारी देणें

फ्याक्टरी. इं. अडत्याचा अड्डा, वखार.

फ्यामिली. इं. कुटुंब.

फ्रेंड. इं. मित्र.

फ्राईमशीन्. इं. कापूस साफ करण्याचें यंत्र.

ब

बकाली. अ. दुकानदार.

बतावी इ. ब्याटेविया. ही इंडियनपासिफिक् महासागरांत जाव्हा म्हणून एक बेट आहे त्याची राजधानी.

बत्तीसेलड्डू. हिं. बत्तीसप्रकारचे पदार्थ व गरम मसाला घालून तयार केलेले लाडू. यांत गुंद वगैरे अनेकपदार्थ घालितात.

बंदरग्यांग. इं. बंदरांतील लोकांचीटोळी.

बंदीगान. अ. सन्मानित.

बंबेग्रीन इ. मुंबईतील मैदान, चौक.

बबरजी. हिं. आचारी, सैंपाकी.

बमुजिब. फा. प्रमाणें.

बलून. इं. विमान, उबा, आकाशयान.

बाजार. मुं. मासळी.

बांबे आसोसिएशन्. इं. मुंबईची मंडळी, सभा.

बारिस्टर. इं. वरिष्ठकोडतांतील वकील.

बारोनेट. इं. इंग्रज मानकऱ्याची एक पदवी.

बिल्डिंग. इं. हवेली.

बिशप. इं. मुख्यपाद्री, देवळाचा अधिकारी.

बिलियार्ड टेबल्. इं. एका जातीचा इंग्रजी रिवाजाचा खेळ.

बुक. इं. चोपडी, दप्तर, पुस्तक.

बेअदबी. फा. अवमान.

बैबल्. इं. ख्रिस्ती धर्मशास्त्र

बैबलसोसाइटी. इं. इंग्रजी धर्मपुस्तकें विकणारी मंडळी.

बोर्ड आफ् एज्युकेशन. इं. सरकारी शिक्षाक्रमाचा बंदोबस्त ठेवणारी मंडळी.

शब्द	अर्थ

ब्यांक. इं. पेटी.
ब्याकबे. इं. ब्याक (मार्गे), बे, बंदर शहराच्या पश्चिमेकडील बंदर.
ब्रीद. सं. बिरीद.

भ

भाट. म. वाडी, वतन.
भूपति. सं. राजा.

म

मनवार. इं. लढाऊजहाज.
मर्तबा. फा. सत्कार, अधिकार, पदवी.
मलिकामाआझमा. अ. राज्य करणारी राणी.
मस्का. हिं. लोणी.
माजिस्त्रेट. इं. न्यायाधीश, मनसुबदार.
मांदुस. म. पेटी, द्रव्य ठेवायाचा हडपा.
मामूलचाल. अ. वहिवाट.
मार्किट. इं. बाजार.
मार्किस. इं. इंग्रज मानकऱ्याची पदवी.
माळवें. म. भाजीपाला.
मिंटमास्तर. इं. टांकसाळेचा अधिकारी, नाणें पाडणार.
मिठ्ठो. हिं. मधुर, गोड.
मिशनरी. इं. प्रेषित, खिस्तीधर्म प्रसार करणारा. पाद्री
मिस्तर. इं. साधारणसत्कार, राजश्री.
मुस्तताब. अ. सन्मानें.
मुफासील. फा. बाहेरगांवांतील.
मेक्यानिक्स इन्स्टिट्यूशन्. इं. यंत्रशास्त्राविषयीं विचार करणारी मंडळी.
मेडिकल्कालेज. इं. वैद्यशाळा, वैद्यशास्त्र शिकण्याची पाठशाळा.
मेयर्सकोर्ट. इं. मुनसफअदालत.
मैल. इं. अर्धकोस, मैल.
मोसबेदारी. फा. जामीनगिरी, बहादारी.

शब्द	अर्थ

मोहरम. अ. मुसलमानांचा महिना, ताबुताचे दिवस.
म्युनिसिपलकमिशनर. इं. शहराचा बंदोबस्त ठेवणारा.
म्यूझिअम्. ग्री. चमत्कारिक पदार्थसंग्रहालय.

य

युनिव्हर्सिटी. इं. पंडित शाळा, महाविद्याखातें.

र

रजिस्टर. इं. नोंद, नोंदून ठेवलेला मजकूर.
रपोट. (रिपोर्ट). इं. हकीकत.
रायल्. इं. मोठें, राजमान्य.
रिकार्डर्सकोर्ट. इं. न्यायाधिशाचें खातें.
रेलवे. इं. लोखंडी सडक.
रेवरेंड. इं. मान्य, धर्मोपदेशकाचा किंवा उपाध्यायाचा किताब, पाद्रीलोकांस लिहितेवेळीं रेवरेंड असें लिहिलें पाहिजे.
रेव्हेन्यु डिपार्टमेंट. इं. जमाबंदी खातें.
रोलिंग्मशीन्. इं. पीळ पाडण्याचें यंत्र.

ल

लार्ड. इं. स्वामी, धनी, मानकरी, प्रभु.
ले. गु. घे.
लेडी. इं. स्वामिणी, पत्नी, कुलीन स्त्री.
लेफनेंट. इं. लष्करांतील तिसऱ्या पदवींतील सरदार, कप्तानाच्या खालची पदवी.
लैसेन्स. इं. परवानगी.
लोकोत्तर. सं. अद्भुतकृत्य.

व

वर्ड्स. (वर्ड्स्) इं. शब्द.
वाच. इं. लहानघड्याळ.
वासवतें. को. वेळूचे कोंवळे कोंब, वंश.
व्यारियादोसें. पो. जहागीरदार.

शब्द	अर्थ	शब्द	अर्थ

व्हालंटियरकोर. इं. स्वइच्छेनें पगार घेतल्याशिवाय शहराच्या हितासाठीं काम पडेल तेव्हां लष्करीकाम करण्यास सिद्ध झालेल्या लोकांचें लष्कर.

व्हैकौंट. इं. इंग्रज मानकऱ्याची एक पदवी आहे.

व्हैसराय. इं. राजप्रतिनिधि.

श

श्यामकर्ण. सं. पुराणांतरीं वर्णिलेला घोडा.

शेखचिल्ली. फा. स्वच्छंदी, दांडगा, मनमौजी.

स

सकरमकरनाकेक. गु. कणीक आणि साकरेची मिठाई करून पारशी लोक विकितात. हा पदार्थ साकरपाऱ्यासारखा असतो व त्यांत अनेक तऱ्हा असतात. (केक हा शब्द इंग्रजी आहे. त्याचा अर्थ पुरी किंवा पोळी असा होतो.)

संत्री. इं. पलटणींतील पहारेकरी शिपाई.

सदरअदालत. अ. कंपनी सरकारचें न्यायखातें, मुख्य दिवाणी व फौजदारी इनसाफ करण्याचें खातें.

सफर. अ. समुद्रांतील प्रवास.

समान. इं. सरकारी सत्तेनें इनसाफ करून घेण्याचें पत्रद्वारा बलावणें.

सर. इं. साहेब, महाराज.

सरखेल. फा. अश्वाधिपति, अश्वसेनापति.

सर्व्हेअर. इं. जमिनींची मोजदाद करणारे व जमिनी तपासून चौकशी करणारे.

साकरपावळी. गु. गाईच्या किंवा म्हशीच्या कोंवळ्या दुधाचा खरवस.

साडला. गु. गुजराथी लोकांच्या रंगविलेल्या दशा दात सारख्या.

साम्राज्य. सं. यथान्याय राज्य.

सालिगेट. इं. किल्ल्याचा लहान किंवा मागचा दरवाजा, दिंडी.

सिनियर. इं. मुख्य, श्रेष्ठ, वडील.

सिनोर. [सिग्नोर] पो० साहेब. स्वामी.

सिविल. इं. दिवाणी.

सिविलपेमास्तर. इं. दिवाणीखात्यांतील खर्चाची वहिवाट ठेवणारा मुख्य.

सुप्रीमकोर्ट. इं. बादशाही अदालत, मुख्य कोडत.

सेक्रेटरी. इं. चिटणीस.

सेंट्रलबुकडीपो. इं. सरकारी पुस्तकें विकण्याचें मुख्य ठिकाण.

सेलर. इं. खलाशी, गलबती.

सेलर्सहोम. इं. इंग्रजनावाडी लोकांस राहण्याचें स्थान.

सेविंग. इं. संचय करणारी.

सेशन. इं. फौजदारी मोठ्या खटल्याची दर्याप्त करणारें न्यायखातें, न्यायसभा.

सोडावाटर. इं. थंड होण्याचें वैद्यलोकांनीं तयार केलेलें पाणी.

सूतिकागृह. सं. बाळंत होण्याचें घर.

स्कूलआफ्इंडस्ट्री. इं. उद्योगशाळा, उद्योगशिकविण्याची शाळा.

स्क्रू. इं. लोखंडी पिळाचे खिळे, इस्क्रू.

स्टांपआक्ट. इं. छापील कागद घेण्याचा व छापमारण्याचा कायदा. हा सन. १८६० पासून सुरू झाला.

स्टीम. इं. वाफ.

स्टूडेंट्स् लिटररीअँड सायंटिफिक् सोसायटी. इं. विद्यार्थ्यांची ज्ञान आणि शास्त्र-संपादक मंडळी.

शब्द	अर्थ
स्पिरिच्युअल. इं.	ईश्वरसंबंधी, धर्मसंबंधी, आत्मसंबंधी.
स्पेलिंग. (वर्डस्). इं.	शब्दपट्टिका.
स्मालकाझकोर्ट. इं.	लहान दिवाणी खटल्या‌बाबद इनसाफ करण्याचें न्यायखातें, मुनसफ कोडत.

ह

शब्द	अर्थ
हजरत. अ.	स्वामी, महाराज.
हमिन्या. फा.	हमिनी. रूपयांची लहान पिशवी, थैली.
हाज · (हज) अ.	मक्केचीयात्रा.
हास्पिटल. इं.	दवाखाना, औषधोपचार स्थल.
हिज एक्सलेन्सी धि रैट आनराबल्. इं.	उत्तम, गुणी व श्रेष्ठ, गव्हर्नराच्या पदवीच्या हुद्याचामाना.
हिय्या. हिं.	धैर्य, हुशारी, इच्छा, मन, हौस.
हु. इं.	कोण.
हुडे. सं.	ढीग.
हेप्टेजिभन् ऐलंडस्. ग्री०	(हेप्टो) सात (ऐलंडस्) बेटें. सात बेटें.
हैकोर्ट. इं.	मोठें न्यायखातें.
होरा. सं.	शुभचिन्ह.

गोविंद नारायण यांनीं केलेल्या ग्रंथांचीं नांवें.

		रु०	आ०	पै.
१.	शुचिर्भूतपणा. तिसरी आवृति.	०	३	०
२.	ऋणनिषेधक बोध.	०	३	०
३.	सृष्टींतील चमत्कार.	४	०	०
४.	हिंदू लोकांच्या रीति सुधारण्याविषयीं बोध.	०	१	०
५.	सत्यनिरूपण मराठी. दुसरी आवृत्ति.	०	५	०
६.	सत्यनिरूपण गुजराथी. दुसरी आवृत्ति.	०	५	०
७.	दारूपासून अनर्थ.	०	०	३
८.	वृक्षवर्णन.	०	११	०
९.	उद्भिदजन्यपदार्थ.	१	२	०
१०.	नीतिसंवाद.	०	१	०
११.	व्यवहारोपयोगी नाटक. दुसरी आवृत्ति.	०	२	०
१२.	लोखंडी सडकांचे चमत्कार.	०	२	०
१३.	उद्भिदपदार्थ. गुजराथी.	१	२	०
१४.	भोजनबंधू पानतंबाखू.	०	३	०
१५.	सुलेखन विद्या.	०	३	०
१६.	मुंबईचें वर्णन.	३	८	०
१७.	रोमशहराचा संक्षिप्त इतिहास. रा० वासुदेव कृष्ण-झाले यांनीं केलेला, शुद्ध केला.	०	१२	०